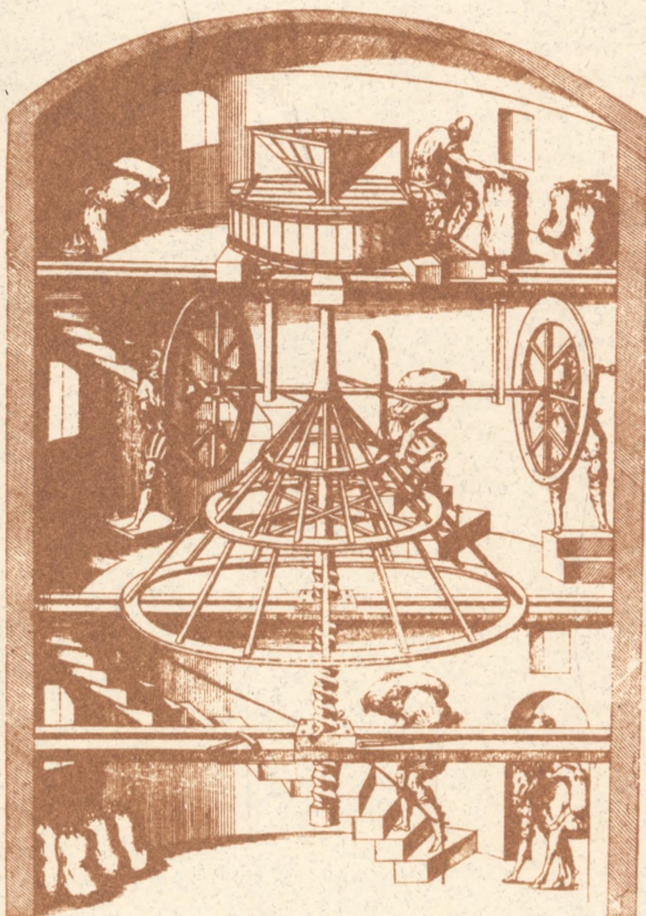
FERNAND BRAUDEL

KAPITALIZMO DINAMIKA

baltos lankos

ALK

FERNAND BRAUDEL

FERNAND BRAUDEL

KAPITALIZMO DINAMIKA

Iš prancūzų kalbos vertė

AGNĖ NASTOPKAITĖ

baltos lankos

Viršelyje: Jacques Bessono graviūros „Instrumentorum et machinarum liber primus" (XVI a.) reprodukcija iš knygos *Fünf Jahrhunderte Buchillustration*, Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 1987

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas
Fernand Braudel, *La dynamique du capitalisme*

ISBN 9986-403-12-X

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

Šioje knygelėje pateikiamas tekstas trijų mano paskaitų, skaitytų 1976 metais Johnso Hopkinso Universitete Jungtinėse Amerikos Valstijose. Jis išverstas į anglų kalbą ir pavadintas *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (*Pamąstymai apie materialinę civilizaciją ir kapitalizmą*); vėliau į italų kalbą: *La Dinamica del Capitalismo* (*Kapitalizmo dinamika*). Šis tekstas, skaitytojo žiniai, parašytas anksčiau, negu Armand'o Coleno leidykloje pasirodė knyga *Materialinė civilizacija, ekonomika ir kapitalizmas* (1979) ir čia pateikiamas be pakeitimų. Kai kūrinys jau buvo beveik užbaigtas, gavau pasiūlymą pristatyti jį pačiais bendriausiais bruožais.

F.B.

PIRMAS SKYRIUS

Nauji pamąstymai apie materialinį ir ekonominį gyvenimą

Apie *Materialinę civilizaciją, ekonomiką ir kapitalizmą*, tą didelės apimties ir ambicingą veikalą, aš pradėjau galvoti labai seniai, dar 1950 metais. Tuomet šią temą man pasiūlė, veikiau draugiškai įsiūlė Lucienas Febvre'as, ką tik pradėjęs leisti bendrosios istorijos seriją „Pasaulio likimai"; po jos vadovo mirties (1956) man teko tęsti tą sudėtingą darbą. Pats Lucienas Febvre'as ketino parašyti *Vakarų minties ir tikybų raidą nuo XV iki XVIII amžiaus*, knygą, kuri turėjo pasirodyti greta manosios tarsi antrasis tomas ir ją papildyti, bet kuri, deja, niekada nebepasirodys. Mano kūrinys taip ir liko be šio palydovo.

Ir vis dėlto, net daugmaž apribotas ekonomikos sfera, šis veikalas iškėlė man daugybę problemų:

reikėjo aprėpti begalę dokumentinės medžiagos, be to, objektas tebėra ginčytinas – pati savaime ekonomika, žinoma, neegzistuoja, – o ir tolydžio evoliucionuojanti istoriografija sudaro sunkumų, norom nenorom prisijungdama, tegu ir gana lėtai, kitus humanitarinius mokslus. Tą kasmet vis kintančią, vis kažką nauja pateikiančią istoriografiją mes vejamės bėgte, paskubom atlikdami kasdienius darbus, taikydamiesi kaip pavyks prie vis kitokių reikalavimų bei prašymų. Man itin malonu klausytis šitos sirenų giesmės. O metai eina. Nebetenki vilties priplaukti uostą. Dvidešimt penkerius metus aš paaukojau *Viduržemio jūros regiono istorijai* ir beveik dvidešimt – *Materialinei civilizacijai*. To, žinoma, per daug, pernelyg daug.

I

Vadinamoji ekonominė istorija jau kūrimosi fazėje susiduria su išankstiniu nusistatymu: esą ji nėra didinga istorija. Didinga istorija – tai tas laivas, kurį statė Lucienas Febvre'as, remdamasis ne

Jakobu Fuggeriu, o Martinu Lutheriu, François Rabelais. Didinga, nedidinga ar ne tokia didinga kaip kitos, ekonominė istorija kelia tas pačias mūsų profesijai įprastas problemas, nes tai visa žmonijos istorija, į kurią žvelgiama tam tikru požiūriu. Tai istorija tų, kurie laikomi didžiaisiais veikėjais: tokių kaip Jacques'as Coeuras, tokių kaip Johnas Law; sykiu tai ir didžiųjų įvykių, susiklosčiusių aplinkybių bei krizių istorija, pagaliau tai nenutrūkstama struktūrinė istorija, pamažu besirutuliojanti metų metais. Todėl mums ir iškyla sunkumų, kaip išdėstyti tokią faktų bei aiškinimų gausybę, kai privalai aprėpti keturis amžius ir pasaulio visumą? Reikėjo daryti atranką. Aš nusprendžiau pasirinkti ilgalaikes stabilias struktūras ir tokius pat ilgalaikius bei esmingus jų sutrikimus. Svarbiausias priešindustrinės ekonomikos bruožas, man regis, yra tas, kad nors ekonomika dar elementari – nelanksti, inertiška ir griozdiška – jau vyksta, tegu riboti ir negausūs, tačiau gyvi ir galingi modernaus vystymosi procesai. Vienoje pusėje valstiečiai, gyvenantys beveik autonomiškai, beveik autarkiškai savo kaimuose, kitoje – rinkos ekonomika ir ekspansyvus

kapitalizmas, kurie, plisdami nelyginant aliejaus dėmė, jau turi mūsiškės tvarkos užuomazgų ir tą tvarką pamažu kuria. Taigi čia mažiausiai du skirtingi gyvenimo būdai, du svetimi kits kitam pasauliai, kurių dydžiai vis dėlto išreiškiami vienas kitu.

Aš norėjau pradėti nuo inertiškų veiksmų istorijos, tos istorijos, kuri iš pažiūros yra miglota ir neaiškiai suvokiama žmonių, vaidinančių veikiau pasyvų nei aktyvų vaidmenį šiame vyksme. Būtent tai ir mėginu, kiek įmanoma, paaiškinti pirmame savo kūrinio tome; pirmą kartą jį leisdamas (1967), buvau sugalvojęs pavadinimą: *Įmanoma ir neįmanoma: žmonės kasdieniame gyvenime*, vėliau pakeičiau jį kitu: *Kasdienybės struktūros*. Bet pavadinimas ne taip jau svarbu! Tyrinėjimų objektas lieka ne mažiau aiškus, net jeigu patys tyrinėjimai pasirodo esą nepatikimi, pilni spragų, painiavos bei apsirikimų. Tiesą pasakius, visi čia vartojami žodžiai – pasąmonė, kasdienybė, struktūros, gelmė – patys savaime yra neaiškūs. Ir šiuo atveju „pasąmonės" negalima tapatinti su psichoanalizės terminu, nors ir jis galėtų būti čia aptartas, o gal čia derėtų pakalbėti ir apie kolektyvinę pasąmonę,

taip kankinusią Karlą Gustavą Jungą. Tačiau dažniausiai ši plati tema nagrinėjama tik siaurais aspektais. Ji dar laukia savo istoriko.

O aš apsiribojau konkrečiais kriterijais. Išeities tašku pasirinkau kasdienybę, tai, kas gyvenime lemia mūsų elgseną, mums patiems to net nežinant: įpročius, veikiau rutiną, aibę veiksmų, kurie prasideda ir pasibaigia savaime, kuriems nereikia ryžtis, kurie, tiesą pasakius, vyksta tiesiogiai nedalyvaujant mūsų sąmonei. Man regis, žmonija yra nugrimzdusi į kasdienybę daugiau nei ligi pusės. Begalė paveldėtų, netvarkingai žmonijos aruode kauptų veiksmų, nuolatos kartotų iki mūsų, padeda mums gyventi, nustato mums ribas, išvaduoja mus nuo sprendimų. Tie postūmiai, impulsai, pareigos balso raginimai veikti, veikimo modeliai ar būdai, kartais – ir dažniau, negu manoma, – siekia pačią amžių glūdumą. Labai sena ir vis dar gyva daugelio šimtmečių praeitis įsilieja į dabartį nelyginant Amazonė į Atlantą savo galingais drumstais vandenimis.

Būtent tai aš ir mėginau nusakyti patogiu – nors netiksliu, kaip ir visi pernelyg plačios reikšmės žodžiai, – *materialinio gyvenimo* pavadinimu.

Žinoma, tai tik viena aktyvaus žmonių gyvenimo dalis, žmonių, kurie iš esmės yra tiek išradėjai, tiek ir rutinos saugotojai. Tačiau, kartoju, iš pradžių man nerūpėjo tiksliai apibrėžti ribas ar pobūdį to gyvenimo, kuriame greičiau esi pats veikiamas, negu veiki. Aš norėjau pamatyti ir parodyti šitą šiaip jau mažai tyrinėtą kukliai nugyventos istorijos klodą, į jį pasinerti, jį gerai pažinti.

Tada, tiktai tada būtų galima iš jo išnirti. Tiesioginis gilus įspūdis, paliktas šitos povandeninės žūklės, – mes grimzdime labai senuose vandenyse, istorijoje, kuri tam tikra prasme lyg ir neturi amžiaus, kurią būtume pamatę tokią pat prieš du, tris ar dešimtį šimtmečių ir kurią kartais, trumpą valandėlę, mums skirta pamatyti dar ir šiandien savo akimis. Materialinis gyvenimas, mano supratimu, yra tai, ką žmonija per ankstesnę istoriją įdiegė į savo gyvenimą, o sykiu į pačią žmogaus širdį, ir jam anų laikų patirtis ar toksinės medžiagos tapo kasdiene būtinybe, įprastu dalyku. Ir niekam tai neberūpi.

II

Tokia yra vedamoji pirmosios mano knygos gija; jos tikslas – tyrinėjimas. Jau skyrių antraštės išvardija tas neaiškias jėgas, kurios veikia ir stumia į priekį visą materialiojo gyvenimo sanklodą, o žiūrint plačiau, visą žmonijos istoriją.

Pirmas skyrius: „Žmonių skaičius". Žmogų, kaip ir visus gyvūnus, daugintis skatina tobuliausia biologinė galia, „pavasario tropizmas", kaip sakė Georges'as Lefebvre'as. Tačiau esama ir kitų tropizmų, kitų lemiamų veiksnių. Ši tolydžio kintanti žmogiškoji medžiaga valdo nemažą dalį grupinių likimų, individams patiems to nesuvokiant. Esant vienokioms ar kitokioms bendroms aplinkybėms, tų grupių susidaro čia per daug, čia per mažai, ir nors demografinis vyksmas linksta į pusiausvyrą, ji retai pasiekiama. Nuo 1450 metų žmonių skaičius Europoje sparčiai augo, nes reikėjo, – o dabar jau buvo galima – kompensuoti didžiulius praėjusio šimtmečio nuostolius, padarytus juodojo maro. Jie buvo padengti iki kito atoslūgio. Tolydiniai, istorikų akimis žiūrint, tarsi iš anksto numatyti

potvyniai ir atoslūgiai atskleidžia tam tikrus ilgalaikius dėsnius, išliksiančius iki XVIII amžiaus. Tik XVIII amžiuje neįmanomo ribos staiga suirs ir tai, kas iki tol buvo nepasiekiama, bus pasiekta ir pranokta. Nuo tada žmonių skaičius nesiliovė augęs, nebuvo staigaus pertrūkio ir atvirkštinio proceso. Ar galėtų toks atvirkštinis procesas staiga prasidėti rytoj?

Šiaip ar taip, iki XVIII amžiaus gyvoji sistema lieka uždaryta beveik nepažeidžiamame rate. Vos tik pasikėsinama į jo ribas, ji iškart susiaurėja, atsitraukia. Būdų ir progų pusiausvyrai atstatyti netrūksta: nepritekliai, nederlius, badas, sunkios kasdienio gyvenimo sąlygos, karai, pagaliau – ir svarbiausia – ilgas ligų kortežas. Jos dar ir šiandien turi galios, o vakar buvo stačiai Apokalipsės rykštė: tolydžio atsikartojančios maro epidemijos, kurios pasitrauks iš Europos tik XVIII amžiuje; šiltinė, kuri sykiu su žiema užkirto kelią Napoleonui ir jo armijai Rusijos gilumoje; vidurių šiltinė ir raupai, nuolat siaučiantys tose pačiose vietovėse; džiova, anksti pasireiškusi kaimuose, o XIX amžiuje užplūdusi miestus ir tapusi tipiškiausia romantiška liga; pagaliau venerinės ligos,

sifilis, kuris atsinaujina, veikiau vėl išplinta savo mikrobų rūšių kombinacijomis, atradus Ameriką. Higienos stygius, prastas geriamas vanduo padaro visa kita.

Kaip žmogus, iš prigimties gležnas padaras, galėtų išvengti visų šitų antpuolių? Vaikų mirtingumas didžiulis tiek vakar, tiek šiandien kai kuriose menkai išsivysčiusiose šalyse; bendra sanitarinė būklė nepatikima. Mes turime šimtus skrodimų išvadų pradedant XVI amžiumi. Jos stačiai stulbinančios. Odos ir vidaus organų negalavimų ir deformacijų aprašymai, nenormali plaučių ir žarnyno parazitų populiacija priblokštų nūdienos mediką. Taigi iki pastarojo laikotarpio žmonių istorijoje matome nepaneigiamą nesveiką biologinę tikrovę. Šito neturime užmiršti, kai klausiame: kiek jų? Nuo ko jie kenčia? Ar gali jie užkirsti kelią savo ligoms?

Kituose skyriuose keliami klausimai: ką jie valgo? Ką geria? Kaip rengiasi? Kur gyvena? Netinkami klausimai, reikalaujantys kone daryti atradimus, nes, kaip žinome, tradicinės istorijos

knygose žmogus nei valgo, nei geria. Jau seniai kažkas yra gerai pasakęs: „Der Mensch ist was er ißt" („žmogus yra tai, ką jis valgo"), tačiau, galimas daiktas, tai buvo sugalvota veikiau mėgaujantis žodžių žaismu, kurį leidžia vokiečių kalba. Ir vis dėlto nemanau, kad šitokios daugybės maisto produktų atsiradimą – pradedant nuo cukraus, kavos, arbatos ir baigiant alkoholiu – reikėtų nustumti į įdomybių skyrelį. Tiesą pasakius, naujų maisto produktų atsiradimas kaskart sukelia ilgalaikius, svarbius istorijos potvynius. Vienaip ar kitaip, mums nepavyktų pervertinti grūdinių kultūrų – dominuojančių senovės maistinių augalų – svarbos. Javai, ryžiai, kukurūzai – rezultatas labai ilgos atrankos ir gausybės eksperimentų, ir tik po daugelį amžių trukusio nuolatinio „nukrypinėjimo nuo kurso" (pasak žymiausio prancūzų geografo Pierre'o Gourou), jie tapo civilizacijos pasirinkimu. Javai nualina dirvą, reikalauja, kad ji reguliariai ilsėtųsi, tačiau sudaro prielaidą atsirasti gyvulininkystei ir ją skatina: ar galėtume įsivaizduoti Europos istoriją be naminių gyvulių, be arklių, kinkinių, vežimų? Ryžių gaunama kultivuojant tam tikrą lau-

kininkystės rūšį, intensyvią laukininkystę, kur žmogus nepalieka vietos gyvuliams. Kukurūzai, žinoma, pati patogiausia kultūra, iš jų lengviausia paruošti kasdienius valgius: dėl to pailgėja laisvalaikis, atsiranda valstiečių lažas ir didžiuliai indėnų paminklai. Visuomenė pasisavino nepanaudotą darbo jėgą. Galėtume diskutuoti ir apie maisto racionus bei jų teikiamas kalorijas, apie mitybos režimo trūkumus ir pasikeitimus slenkant amžiams. Juk tai tokios pat patrauklios temos kaip Karolio V imperijos likimas ar trumpalaikis ir abejotinas vadinamojo prancūzų pranašumo spindesys Liudviko XIV laikais, argi ne taip? Ir, aišku, tos temos nestokoja išvadų: imkime, kad ir senovės stimuliatorių – alkoholio ar tabako – istoriją. Ar žaibiškas greitis, kuriuo jie – ypač tabakas – aplėkė ir užkariavo pasaulį, nėra įspėjimas, kokie pavojingi šiandieniniai stimuliatoriai?

Tą patį galima pasakyti ir apie įvairias *technikas*. Iš tikro tai nuostabi istorija, susijusi su žmonių darbu ir labai lėta pažanga kasdienėje jų kovoje su aplinka ir pačiais savimi. Viskas visais laikais yra technika, tiek brutalios pastangos, tiek ir tos

kantrios bei monotoniškos pastangos, kai žmogus apdirba akmenį, medžio ar geležies gabalą, norėdamas padaryti iš jo įnagį ar ginklą. Juk tai žemiausio lygmens veikla, iš esmės konservatyvi, *neskubanti keistis,* kur mokslas (kuris yra vėlyva jos superstruktūra), skverbdamasis į ją, skverbiasi iš lėto. Didelė ekonomikos koncentracija lemia technikos priemonių koncentraciją ir technologijos vystymąsi: pavyzdžiais galėtų būti Venecijos Arsenalas XV amžiuje, Olandija XVII amžiuje, Anglija XVIII amžiuje. Ir kiekvieną sykį mes čia išvysime mokslą, nors ir žengiantį tik pirmuosius žingsnius. Jis atvedamas čionai per prievartą.

Visais laikais visos technikos, visi mokslo elementai keičiasi, keliauja per pasaulį, vyksta nenutrūkstama jų difuzija. Tačiau šiai difuzijai sunkiai pasiduoda technikos, susijungusios į vieną, susipynusios viena su kita: achterštevenio vairas plius užleistinė sandūra korpuso konstrukcijoje, plius artilerija denyje, plius tolimasis plaukiojimas – lygiai kaip ir kapitalizmas, kuris yra gudrybių, metodų, įgūdžių, laimėjimų suma. Gal Europos pranašumą lėmė tolimasis plau-

kiojimas ar kapitalizmas vien todėl, kad tai nebuvo masiškas reiškinys?

„Bet kodėl du paskutiniai jūsų knygos skyriai skirti pinigams ir miestams?“ – paklausite jūs. Aš norėjau, kad antrame tome jų nebūtų, tikrai taip. Tačiau vien šitos priežasties, žinoma, nepakanka. Teisybė, pinigai ir miestai neatskiriami nuo kasdienybės tiek dabar, tiek neatmenamais laikais. Pinigai – labai senas išradimas, jeigu pinigais vadinsime bet kokias priemones, skatinančias mainus. Be mainų nėra visuomenės. O miestai egzistuoja nuo priešistorinių laikų. Būtent jie ir yra daugiaamžės paties paprasčiausio gyvenimo struktūros. Bet sykiu jie yra ir multiplikatoriai, gebantys prisitaikyti prie pokyčių ir jiems duoti smarkų postūmį. Galima būtų pasakyti, kad miestai ir pinigai sukūrė nūdieną, bet ir nūdiena, keliaujanti per gyvenimą žmonių masė (remiantis George'o Gurvitchiaus mėgstama abipusiškumo taisykle), paskatino pinigų ekspansiją, sukūrė augančią miestų tironiją. Miestai ir pinigai yra varomoji jėga ir sykiu tos jėgos rodiklis; jie ir sukelia, ir ženklina pakitimus. Ir jie yra pastarųjų padarinys.

III

Reikia pripažinti, jog nelengva apibrėžti milžinišką įpročių, rutinos viešpatiją, „tą didįjį istorijos nedalyvį". Tikrovėje tai, kas įprasta, persmelkia visą žmonių gyvenimą, užlieja jį kaip vakaro sutemos gamtovaizdį. Tačiau tos sutemos, ta atminties ir aiškumo stoka netrukdo atsirasti daugiau ar mažiau už kitas apšviestoms zonoms. Būtų svarbu nubrėžti ribą tarp sutemų ir šviesos, tarp rutinos ir sąmoningo sprendimo. Pripažinta, toji riba leistų atskirti, kas yra stebėtojui iš kairės ir kas iš dešinės, arba – dar geriau – kas po juo ir kas virš jo.

Taigi įsivaizduokite didžiulį erdvų plotą, kuriame spiečiasi visi to regiono paprastieji turgūs, kitaip tariant, gausybę dažnai kuklios mažmeninės prekybos taškų. Šioje daugybėje katilų pradeda virti tai, ką mes vadiname mainų ekonomika, kuri sieja gamybą – milžinišką sferą – su vartojimu, tokia pat milžiniška sfera. Senojo režimo amžiais, tarp 1400 ir 1800 metų, turime dar labai netobulą mainų ekonomiką. Nors atsirado ji, be abejo, neatmenamais laikais, tačiau jai nepavyksta sujungti

visos gamybos su vartojimu, didžiulė gamybos dalis dingsta suvartota pačios šeimos ar kaimo, taip ir nepatekusi į turgų.

Deramai įvertinę šį trūkumą, galime konstatuoti, kad *rinkos ekonomika* daro pažangą, kad ji ganėtinai susieja gyvenvietes su miestais, todėl jau galima pradėti organizuoti gamybą, kreipti vartojimą norima linkme ir jam vadovauti. Be abejo, tam prireiks ištisų amžių, tačiau tarp šių dviejų pasaulių – gamybos, kur viskas atsiranda, ir vartojimo, kur viskas sunaikinama, – rinkos ekonomika yra ta jungtis, tas variklis, ta siaura, tačiau gyvybinga zona, kur gausu iniciatyvos, paskatų, gyvybės, naujovių, įvairių sąmoningumo apraiškų, kur matome plėtrą ir net pažangą. Man patinka Carlo Brinkmanno pastaba, nors ir nevisiškai su ja sutinku, kad ekonomikos istoriją galima traktuoti kaip rinkos ekonomikos istoriją nuo jos ištakų iki pat galimos pabaigos.

Aš labai ilgai stebėjau, aprašinėjau, stengiausi atgaivinti man prieinamus paprastuosius turgus. Jie žymi ekonomikos sienas, žemutinę jos ribą. Visa, kas lieka anapus turgaus, turi tik vartojamąją vertę, visa, kas prasiskverbia pro siaurus jo vartus,

įgyja mainų vertę. Priklausomai nuo to, ar jis šiapus, ar anapus paprastojo turgaus, individas, „veikėjas" yra arba nėra įtrauktas į mainus, į tai, ką pavadinau *ekonominiu gyvenimu*, norėdamas jį supriešinti su *materialiniu gyvenimu*, ir sykiu atskirti jį – bet apie tai kalbėsiu vėliau – nuo *kapitalizmo*.

Keliaujantis amatininkas, kuris eina iš miestelio į miestelį kukliai siūlydamasis pataisyti kėdę ar išvalyti kaminą, nors ir būdamas labai vidutiniškas vartotojas, vis dėlto priklauso rinkos pasauliui: jis reikalauja iš rinkos savo kasdienės duonos. Jeigu išsaugojo ryšius su gimtine ir ten sugrįžta derliaus nuėmimo arba vynuogių rinkimo metu, kad vėl taptų valstiečiu, tai jis peržengia rinkos ribą, tik jau į kitą pusę. Valstietis, pats nuolat skiriantis pardavimui dalį savo derliaus ir nuolat perkantis įnagius, drabužius, *jau* priklauso rinkai. O tas, kuris ateina į miestelį parduoti tik vieną kitą smulkią prekę, kiaušinius, naminį paukštį, kad gautų keletą monetų sumokėti mokesčiams ar nusipirkti noragui, vos paliečia rinkos ribą. Jis lieka didžiulėje vartotojų, patenkinančių savo poreikius, grupėje. Keliaujantis prekiautojas,

pardavinėjantis prekes nedideliais kiekiais gatvėse ir kaimuose, yra mainų gyvenimo pusėje, apskaitos, debeto ir kredito pusėje, kad ir kokie kuklūs jo mainai ir jo apskaita. Krautuvininkas jau yra tiesioginis rinkos ekonomikos veikėjas. Jis arba parduoda tai, ką pats gamina, ir tuomet yra amatininkas-krautuvininkas, arba parduoda tai, ką pagamino kiti, ir tuomet jau priklauso prekiautojų kategorijai. Nuolat atvira krautuvė siūlo nenutrūkstamus mainus, ir tai jos privalumas, tuo tarpu turgus apsiriboja viena ar dviem dienom per savaitę. Be to, krautuvė – tai mainai, derinami su kreditu, nes krautuvininkas gauna prekes kreditan ir jas parduoda kreditan. Šiuo atveju į mainus įsijungia ištisa paskolų ir vekselių sistema.

Mugės ir biržos (pastarosios atviros kas dieną, o pirmosios vyksta retai ir vos keletą dienų griežtai nustatytu laiku) yra aukštesnio lygio nei turgus bei paprasti mainų agentai ir vaidina svarbesnį vaidmenį. Nors mugės paprastai atviros smulkiems ir vidutiniams prekiautojams, jas, kaip ir biržas, valdo stambūs prekiautojai (netrukus jie bus pavadinti *pirkliais*), visiškai neprekiaujantys mažmenomis.

Savo knygos antro tomo, pavadinto *Mainų žaidimai*, pirmuose skyriuose aš ilgai aprašinėjau įvairius rinkos ekonomikos elementus, mėgindamas pažvelgti į tuos dalykus kiek įmanoma iš arčiau. Ko gero, per daug jais mėgavausi, ir skaitytojui tie skyriai tikriausiai pasirodys pernelyg ištęsti. Bet ar blogai būtų, jei istorija iš pradžių tik aprašinėtų, paprasčiausiai stebėtų, klasifikuotų, nepiktnaudžiaudama išankstinėmis idėjomis? Pamatyti, parodyti – tai jau pusė mūsų užduoties. Pamatyti, jeigu tai įmanoma, savo pačių akimis. Galiu jus patikinti, jog Europoje (aš nekalbu apie Jungtines Valstijas) nėra nieko lengviau, kaip išvysti miesto gatvėje tai, kas galėtų būti turgumi arba anų laikų krautuve, arba sutikti ten keliaujantį prekiautoją, pasirengusį išpasakoti jums savo keliones, arba užeiti mugę ar biržą. Nuvykite į Braziliją, į Baiją, ar į Kabiliją, į Juodąją Afriką, ir savo akimis pamatysite dar gyvus senovinius turgus. Be to, galėsite perskaityti tūkstančius dokumentų, bylojančių apie anų laikų mainus: tai miestų archyvai, notarų registracijos knygos, policijos dokumentai ir daugybė keliautojų pasakojimų, aš jau nekalbu apie dailininkus.

Štai kad ir Venecija. Klaidžiojant po taip stebuklingai išsilaikiusį miestą, pasižvalgius po archyvus ir muziejus, galima atkurti beveik viską, ką regėjo akys anais laikais. Venecijoje nėra mugių, veikiau, nebėra prekių mugių: *Sensa*, Dangun žengimo mugė, yra šventė su prekiautojų būdelėmis Šv. Morkaus aikštėje, su kaukėmis, muzika ir ritualiniu dožo ir jūros sutuoktuvių spektakliu Šv. Mikalojaus kalvoje. Šv. Morkaus aikštėje dar rengiami specializuoti turgūs, būtent brangių juvelyrinių dirbinių ir ne mažiau brangių kailių turgūs. Bet tiek vakar, tiek šiandien didysis prekybos spektaklis vyksta Rialto aikštėje priešais tiltą ir priešais *Fondaco dei Tedeschi**, kur šiandien įsikūręs centrinis Venecijos paštas. Apie 1530 metus Aretinas**, kurio namo fasadas buvo į *Canal Grande*, mėgaudavosi žiūrėdamas į vaisių ir melionų prikrautas valtis, plaukiančias iš lagūnos salų į Venecijos „įsčias“, kadangi dviguba Rialto

* Vokiečių (pirklių) prekių sandėlis (*it.*). *Čia ir toliau vertėjos pastabos.*

** Pietras Aretinas (1492–1556) – italų rašytojas, italų žurnalistikos pradininkas.

aikštė – *Rialto Nuovo* ir *Rialto Vecchio* – tai miesto „įsčios" ir judrus visų mainų, visų sandėrių, didelių ir mažų, centras. Už poros žingsnių nuo triukšmingų tos dvigubos aikštės prekystalių stambieji pirkliai savo *Loggia*, pastatytoje 1445 metais, tarsi savo biržoje kiekvieną rytą konfidencialiai aptarinėja reikalus, jūros draudimo mokesčius, krovinių pervežimus, perka, parduoda, pasirašinėja sutartis tarp savęs arba su užsieniečiais pirkliais. Už poros žingsnių – *banchieri** ankštose savo kontorose pasiruošę kaipmat įvykdyti tuos sandėrius, pervesti pinigus iš vienos sąskaitos į kitą. Visai čia pat, dar ir šiandieną. *Herberia*, daržovių turgus, *Pescheria*, žuvų turgus, o tolėliau, senuosiuose Ca Quarini**, *Beccarie*, arba mėsinės, greta mėsininkų Šv. Mato bažnyčios, sugriautos XIX amžiaus pabaigoje.

Gal kiek daugiau išmuštų mus iš vėžių XVII amžiaus Amsterdamo biržos šurmulys, tačiau mūsų dienų brokeris, kuriam įdomu būtų paskaityti stebinančią José de la Vegos knygą

* Bankininkai (*it.*).
** Kvarinių rūmai (*it.*).

Sumaiščių sumaištis (1688), manau, be vargo susigaudytų tame jau sudėtingame ir rafinuotame akcijų žaidime, kai jos parduodamos ir perparduodamos jų pačių neturint, naudojantis labai šiuolaikiškais prekybos būdais. Kelionė į Londoną, į garsiąsias *Change Alley* kavines, atskleistų tą pačią klastą ir vingrybes.

Bet gana pavyzdžių. Aiškumo dėlei išskyrėme du rinkos ekonomikos registrus: žemesnįjį – turgus, krautuves, keliaujančius prekiautojus ir aukštesnįjį – muges ir biržas. Pirmasis klausimas: kaip šitie mainų įrankiai gali mums padėti bendrais bruožais paaiškinti Europos senojo režimo ekonomikos pokyčius XV–XVIII amžiuje? Antrasis klausimas: kuo, savo panašumais ar kontrastais, galėtų jie padėti mums nušviesti neeuropinės ekonomikos mechanizmus, apie kuriuos mes dar tik pradedame šį bei tą nutuokti. Štai du klausimai, į kuriuos norėtume atsakyti, baigdami šią paskaitą.

I V

Pirmiausia apžvelkime Vakarų vystymąsi per šiuos keturis amžius: XV, XVI, XVII ir XVIII.

XV amžiuje, ypač po 1450 metų, pastebimas bendras ekonomikos pagyvėjimas, palankus miestams, kurie, pasinaudoję „pramoninių" kainų augimu, kai žemės ūkio produktų kainos liko nepakitusios arba nukrito, ima vystytis greičiau nei kaimai. Apsirikti neįmanoma: aktyvus vaidmuo tada tenka amatininkų krautuvėlėms, veikiau, miesto turgums. Būtent turgūs ir diktuoja savo įstatymus. Taigi pagyvėjimas pastebimas ties ekonominio gyvenimo *slenksčiu*.

XVI amžiuje, kai vėl paleistas mechanizmas darosi komplikuotesnis todėl, kad atgavo savo greitį (XIII ir XIV amžiuje prieš juodąjį marą buvo neabejotinos akceleracijos laikotarpis), ir todėl, kad plačiau išplito Atlanto regiono ekonomika, ta aktyvioji veikla pasiekia tarptautinių mugių lygį; tai Antverpeno, Berg-op-Zoomo, Frankfurto, Medinos del Kampo, Liono (jis trumpą laiką buvo Vakarų centru) mugės, o ypač vadinamosios „Bezansono" mugės, kurios garsėjo ypatingu

rafinuotumu, prekiavo tik pinigais ir kreditais ir kurios bent jau ketvertą dešimtmečių, nuo 1579 iki 1621 metų, buvo genujiečių, nenuginčijamų tarptautinės pinigų apyvartos šeimininkų, viešpatavimo įrankis. Raymond'as de Rooveris, dėl savo įgimto atsargumo ne itin linkęs į apibendrinimus, nedvejodamas XVI amžių apibūdino kaip labai didelių mugių aukso amžių. Šio tokio veiklaus šimtmečio klestėjimas galiausiai reikštų aukščiausio lygmens, tam tikros *superstruktūros* turtingumą ir sykiu tos superstruktūros išplitimą; tuomet jos plėtrą itin nulėmė brangieji metalai, atgabenti iš Amerikos, ir pinigų kurso bei jų keitimo sistema, pagreitinusi vertybinių popierių ir kredito cirkuliaciją. Šis trapus genujiečių bankininkų šedevras žlugs 1620 metais dėl daugybės priežasčių.

Aktyvus XVII amžiaus gyvenimas, išsilaisvinęs iš Viduržemio jūros apžavų, plėtojasi didžiulėje Atlanto vandenyno regiono erdvėje. Šis amžius dažnai aprašinėjamas kaip ekonomikos atoslūgio ar sąstingio epocha. Be abejonės, jo nereikėtų vertinti vienareikšmiškai. Niekas nenuginčys, kad XVI amžiaus pakilimas Italijoje ir kitur buvo

pertrauktas, tačiau pasakiškas Amsterdamo iškopimas į pirmųjų gretas anaiptol nėra paženklintas ekonominio marazmo ženklu. Kad ir kaip ten būtų, vienu klausimu sutaria visi istorikai: atkaklų veiklumą paskatino ryžtingas grįžimas prie prekės, trumpai tariant, prie pagrindinių mainų, ir visa tai buvo palanku Olandijai, jos laivynui, Amsterdamo biržai. Tuo pat metu mugė užleidžia vietą biržoms, prekyvietėms, kurios, palyginti su muge, yra tas pats, kas paprasta krautuvėlė, palyginti su miesto turgumi, tai yra nenutrūkstamas srautas, pakeitęs nereguliarius susitikimus. Tai perdėm gerai žinomas, klasikinis faktas. Tačiau svarbų vaidmenį suvaidino ne tik birža. Amsterdamo spindesys gali paslėpti nuo mūsų kuklesnius laimėjimus. XVII amžius – tai iš tiesų ir didžiulio krautuvėlių suklestėjimo amžius, dar vieno tęstinumo triumfo amžius. Jos sėte nusėja visą Europą, sukurdamos tankų perskirstymo tinklą. Apie aukso amžiaus Madridą Lopė de Vega (1607) yra pasakęs: „todo se ha vuelto tiendas" („viskas čia tapo krautuvėmis").

XVIII amžiuje, bendro ekonomikos intensyvėjimo amžiuje, nuosekliai naudojami visi mainų

mechanizmai: biržos plečia savo veiklą, Londonas mėgdžioja ir stengiasi nurungti Amsterdamą, kuris tuo metu bando tapti tarptautinių paskolų centru, Ženeva ir Genuja dalyvauja tuose pavojinguose žaidimuose, Paryžius atgyja ir pradeda jungtis į bendrą chorą, o pinigai bei kreditas cirkuliuoja kaskart vis laisviau. Natūralu, kad tokioje aplinkoje mugės pralaimi: sukurtos suaktyvinti tradicinius mainus, naudodamosi tarp kitų ir fiskalinėmis lengvatomis, jos praranda savo egzistavimo prasmę lengvų mainų ir kredito laikais. Ir vis dėlto nors ten, kur gyvenimas skuba į priekį, jos ir pradeda nykti, tačiau ten, kur dar gyva tradicinė ekonomika, jos klesti ir laikosi. Taigi vardydami aktyviąsias XVIII amžiaus muges, minime Europos ekonomikos paribio regionus: Prancūzijoje tai Bokero mugių zona, Italijoje – Alpių regionas (Bolcanas) arba Mecodžornas, be to, Balkanai, Lenkija, Rusija ir vakaruose, anapus Atlanto, – Naujasis Pasaulis.

Neverta nė kalbėti, jog šiuo padidėjusio vartojimo ir išaugusių mainų laikotarpiu paprastieji miesto

3.-197

turgūs bei krautuvėlės atkunta kaip niekada. Argi pastarosios neįsikuria dar ir kaimuose? Net keliaujantys prekiautojai dešimteriopai išplečia savo veiklą. Galiausiai išsirutulioja tai, ką anglų istoriografija vadina *private market** kaip priešingybę *public market***: pastarąją kontroliuoja rūstūs aukštieji miesto pareigūnai, o pirmajai tokia kontrolė netaikoma. Ta *private market*, dar gerokai prieš XVIII amžių organizavusi visoje Anglijoje tiesioginį, dažnai išankstinį vilnos, javų, audeklų ir kt. pirkimą iš gamintojų, iš valstiečių, apeinant turgų, reiškia, jog atsirado autonominės komercinės grandys, prieštaraujančios tradicinėms turgaus taisyklėms; tos grandys labai ilgos, laisvai judančios, ir laisve jos, beje, naudojasi nesivaržydamos. Būdamos veiksmingos, jos įsipiršo armijai bei didžiosioms sostinėms, kurioms būtini stambūs maisto produktų tiekimai. Londono „įsčios", Paryžiaus „įsčios" apskritai buvo revoliucingos. Trumpai tariant, XVIII amžius išplėtojo Europoje viską, sykiu ir „antiturgų".

* Privati rinka (*angl.*).

** Valstybinė rinka (*angl.*).

Visa tai teisinga kalbant apie Europą. Iki šiol mes kalbėjome tik apie ją. Ne todėl, kad norėtume apsiriboti savitu jos gyvenimu, naudodamiesi pernelyg patogia eurocentristine vizija, o tik todėl, kad istoriko profesija išsirutuliojo Europoje ir istorikai prisirišę prie savo praeities. Štai jau keletas dešimtmečių vyksta atvirkštinis procesas; Indijoje, Japonijoje, Turkijoje imta sistemingai skelbti dokumentinius šaltinius, ir mes pradedame pažinti šių šalių istoriją jau ne tik iš Europos istorikų knygų ar keliautojų pasakojimų. Tų žinių jau gana, kad mums kiltų toks klausimas: jeigu mainų mechanizmai, kuriuos mes ką tik aprašėme, taikydami juos vien Europai, veikia ir už jos ribų – o jie veikia Kinijoje, Indijoje, visoje islamo teritorijoje, Japonijoje – tai gal galima pamėginti padaryti lyginamąją analizę? Tokios analizės tikslas būtų, jeigu tai įmanoma, sugretinti bendrais bruožais ne-Europą su Europa ir pažiūrėti, ar tolydžio didėjantis griovys, atsiradęs tarp jų XIX amžiuje, jau buvo matomas prieš Pramonės revoliuciją, ar Europa buvo pažengusi į priekį palyginti su kitais kraštais.

Pirmas dalykas, kurį galime konstatuoti: turgūs

visur užima garbingą vietą, netgi menkai susiformavusiose visuomenėse: Juodojoje Afrikoje, Amerikos indėnų civilizacijose. Juo labiau tai pasakytina apie itin ankštai gyvenančias išsivysčiusias visuomenes, sėte nusėtas paprastųjų turgų. Nedaug pastangų tereikia, kad tie turgūs, dar gyvuojantys arba lengvai atgaivinami, iškiltų mums prieš akis. Islamo šalyse miestai beveik paliko kaimus be turgų. Jie juos prarijo, visai kaip Europoje. Didžiausi tų turgų įsikuria prie miestų, šalia didingų vartų, erdvėje, kuri jau nebėra nei kaimas, nei miestas, kur miestietis ir valstietis susitinka neutralioje teritorijoje. Pačiame mieste kvartalo turgus įsibrauna į siauras gatves bei aikštes: klientas randa čia šviežios duonos, šiokių tokių prekių ir, priešingai nei įprasta Europoje, daugybę gatavų patiekalų: mėsos kukulių, keptų avių galvų, sklindžių, pyragų. Didžiųjų prekybos centrų, sykiu ir turgų, europietiško tipo krautuvėlių bei halių sambūrių atitikmenys čia yra *fondoukai* ir *bazarai*, tokie kaip Bezestanas Stambule.

Indijoje pažymėtina tokia ypatybė: čia nėra nė vieno kaimo, kuris neturėtų savo turgaus, kadangi

kaimo bendruomenės duokles, atiduodamas natūra, čia reikia paversti piniginėmis prievolėmis Didžiajam Mogolui arba jo svitai, tarpininkaujant *banyanui*, prekiautojui. Ar dera šituose kaimo turgų ūkuose įžvelgti miesto vykdomo nusavinimo netobulumą Indijoje? O gal priešingai, reikėtų įsivaizduoti, jog *banyanai*, nusavindami produkciją ten, kur ji atsiranda, pačiame kaime, praktikuoja savotišką *private market?*

Labiausiai stulbinanti paprastųjų turgų lygmens struktūra, be abejonės, yra Kinijoje, ji čia tokia organizuota, jog priklauso nuo tikslios, beveik matematinės geografijos. Imkime kokią gyvenvietę ar nedidelį miestelį. Pažymėkime tuščiame lape tašką. Aplink šį tašką kokie šeši ar dešimt kaimų išsidėsto tokiu atstumu, kad valstietis per dieną galėtų nueiti į miestelį ir sugrįžti. Šis geometrinis ansamblis – vienas taškas vidury ir dešimt taškų aplink jį – yra tai, ką mes pavadintume kantonu, miestelio turgaus įtakos zona. Praktiškai šis turgus išsibarsto po miestelio gatves ir aikštes, šliejasi prie perpardavinėtojų, palūkininkų, raštininkų kontorų, smulkių maisto produktų krautuvėlių, arbatinių bei smuklių. W. Skinneris

teisus: būtent šitoje kantono erdvėje, o ne kaime liejama valstietiškosios Kinijos matrica. Jūs lengvai sutiksite ir su tuo, kad miesteliai savo ruožtu supa miestą deramu atstumu, aprūpindami jį maisto produktais ir per jį susisieja su tarptautine prekyba ir kitur gaminamomis prekėmis. Viskas turi sudaryti vieną sistemą – štai ką aiškiai teigia faktas, jog miestelių ir miesto turgaus dienos nesutampa. Iš vieno turgaus į kitą, iš vieno miestelio į kitą nesustodami keliauja prekeiviai ir amatininkai, nes Kinijoje amatininko dirbtuvė yra kilnojama, ir jūs naudositės jo paslaugomis būtent turguje; žodžiu, kalvis ar barzdaskutys atvyks atlikti savo darbo į jūsų gyvenamąją vietą. Trumpai tariant, kinų platybes raizgo ir pagyvina nuolatinių turgų grandys, susijusios viena su kita ir visos griežtai kontroliuojamos.

Gausu ir krautuvėlių bei keliaujančių prekiautojų, jų tiesiog knibždėte knibžda; bet mugių ir biržų, tų aukštesnio lygmens mechanizmų, stinga. Esama mugių, tačiau jos antraeilės reikšmės, vyksta prie Mongolijos sienos ar Kantone ir yra skirtos užsieniečiams pirkliams, o sykiu ir padeda juos kontroliuoti.

Taigi viena iš dviejų: arba valdžia yra priešiška šioms aukštesnėms mainų formoms, arba kinų ekonomikai pakanka kapiliarinės paprastųjų turgų cirkuliacijos – venos ir arterijos jai nebūtinos. Dėl vienos ar kitos iš šitų priežasčių, o gal ir dėl abiejų sykiu, mainai Kinijoje apskritai yra be jokių netikėtumų, nuglaistyti, ir kitoje paskaitoje matysime, jog tai turėjo didelės neigiamos reikšmės kiniškojo kapitalizmo vystymuisi.

Aukštesnieji mainų lygmenys daug ryškesni Japonijoje, kur stambiosios prekybos tinklas puikiai organizuotas. Ryškesni jie ir Insulinde*, senoje prekybos kryžkelėje, turinčioje savo nuolatines muges, savo biržas, jeigu tuo vardu vadinsime, kaip ir XV–XVI amžiaus ar net vėlesnių laikų Europoje, kasdienius tam tikros vietovės stambių prekiautojų susibūrimus. Taip Bantame, kuris ilgą laiką buvo pats aktyviausias Javos salos miestas, net įkūrus Bataviją (1619), pirkliai kasdien susirinkdavo vienoje iš miesto aikščių, turgui ten pasibaigus.

* Europoje vartojamas geografinis Pietryčių Azijos salų (tarp jų ir Indonezijos) pavadinimas.

Indija – tobuliausia mugių, didelių prekybinių ir sykiu religinių sambūrių šalis, o jie dažniausiai vyksta šventose maldininkų lankomose vietose. Šitie gigantiški susiėjimai sujudina visą pusiasalį. Pasigrožėkime jų visuotinumu ir svarba; o vis dėlto ar jie nebuvo tradicinės ekonomikos, tam tikra prasme orientuotos į praeitį, žymė? Užtat islamo pasaulyje mugės nors ir vyko, tačiau nebuvo nei tokios dažnos, nei tokios didelės kaip Indijoje. Tokios išimtys, kaip Mekos mugės, tik patvirtina taisyklę. Tiesą pasakius, musulmonų miestai, pernelyg išsivystę ir pernelyg dinamiški, turėjo aukštesnio mainų lygmens mechanizmus bei instrumentus. Paprastieji vekseliai čia cirkuliavo taip pat laisvai kaip ir Indijoje ir buvo vartojami lygia greta su grynais pinigais. Ištisas kredito tinklas siejo musulmoniškas šalis su Tolimaisiais Rytais. Vienas anglų keliautojas, 1759 metais grįždamas iš Indijos, pakeliui iš Basros į Konstantinopolį, nepanoręs patikėti saugoti savo pinigų Rytų Indijos kompanijai Surate, įmokėjo 2000 piastrų grynais Basros bankininkui, o šis davė jam laišką Alepo bankininkui, parašytą „lingua franca". Teoriškai jis turėjo gauti iš to naudos,

tačiau gavo mažiau, negu tikėjosi. Ne kiekvieną-syk nusišypso laimė.

Apibendrindami galime pasakyti, jog Europos ekonomika, jei lyginsime ją su kitomis pasaulio ekonominėmis struktūromis, už greitesnę savo plėtrą, regis, turi būti dėkinga savųjų instrumentų bei institucijų pranašumui: biržoms ir įvairioms kredito formoms. Tačiau visi mainų mechanizmai ir gudrybės, nevienodai išvystyti ir nevienodai naudojami, be jokios išimties regimi ir už Europos ribų, ir čia galima įžiūrėti tam tikrą hierarchiją: kone aukščiausią lygį yra pasiekusi Japonija, galbūt Insulindas ir islamo šalys, be abejonės, Indija su *banyanų* išplėtotu kredito tinklu, su čia būdinga piniginių paskolų praktika rizikingiems sumanymams remti, su jūriniais draudimais; ant žemesnės pakopos stovi Kinija, įpratusi gyventi savo pačios sąskaita; ir galų gale, žemiau jos, – tūkstančiai dar primityvių ekonomikos sistemų.

Tai, kad pasaulio ekonomines sistemas galima suklasifikuoti, nėra bereikšmis faktas. Aš turėsiu omeny šitą hierarchiją kitame skyriuje, kai mėginsiu įvertinti pozicijas, kurias užėmė rinkos

ekonomika ir kapitalizmas. Toks vertikalus išdėstymas tikrai padės analizei. Didžiulė kasdienio materialinio gyvenimo masė apraizgė rinkos ekonomiką savo kilpomis ir išsaugojo įvairių savo tinklų gyvybingumą. Ir dažniausiai kapitalizmas suklestėdavo būtent atsiradus rinkos ekonomikai. Galėtume pasakyti, kad viso pasaulio ekonomika išryškėja lyg reljefiniame žemėlapyje.

ANTRAS SKYRIUS

Mainų žaidimai

Ankstesnėje paskaitoje atkreipiau dėmesį į tai, kad nuo XV iki XVIII amžiaus ypatingą vietą užima gausus būrys vartotojų, kurie tenkinasi savo pagaminta produkcija ir iš esmės lieka visiškai svetimi mainų ekonomikai. Visa Europa, netgi labiausiai išsivystę jos regionai, iki XVIII amžiaus ir dar vėliau nusėta tokiomis zonomis, kurios menkai dalyvauja bendrame gyvenime ir tebegyvena beveik visiškoje izoliacijoje.

Šiandien norėčiau kalbėti apie tai, kas tiesiogiai priklauso mainams ir ką mes pavadinsime sykiu ir *rinkos ekonomika*, ir *kapitalizmu*. Toks dvigubas pavadinimas rodo, kad mes ketiname išskirti šiuodu sektorius, kurie, mūsų požiūriu, nesutampa. Dėl viso pikto pakartosime, kad šios dvi

veiklos rūšys – *rinkos ekonomika* ir *kapitalizmas* – iki pat XVIII amžiaus yra retos, kad didžiuma žmonių veiksmų lieka įtraukta, nugramzdinta į milžinišką *materialinio gyvenimo* sferą. Nors rinkos ekonomika jau patyrė efektingų sėkmių, nors jos tinklas platus ir aprėpia didžiules erdves, tačiau dar gana dažnai jis nėra tankus. O dėl senojo režimo faktų, kuriuos teisingai ar klaidingai aš vadinu *kapitalizmu*, tai jie priklauso prašmatniai, rafinuotai, tačiau siaurai sferai, neapimančiai ekonominio gyvenimo visumos ir nesukuriančiai (išimtys tik patvirtina taisyklę) savo „gamybos būdo", kuris savaime būtų linkęs plisti. Tas vadinamasis *prekinis* kapitalizmas anaiptol neaprėpia, nevaldo rinkos ekonomikos, nors ši ir yra jo būtina išankstinė sąlyga. Ir vis dėlto nacionalinis, tarptautinis bei pasaulinis kapitalizmo vaidmuo jau yra akivaizdus.

I

Rinkos ekonomika, apie kurią aš jau kalbėjau pirmame skyriuje, atrodo gana nedviprasmiška.

Teisybė, istorikai skyrė jai karališkai daug vietos. Visi jai teikia pirmenybę. O, pavyzdžiui, gamyba ir vartojimas – menkai kiekybiniais tyrimais te- išžvalgyti kontinentai; tie metodai čia dar tik pradedami naudoti. Suprasti šiuos pasaulius nėra lengva. O rinkos ekonomika, priešingai, tolydžio skatina apie save kalbėti. Jos gausu archyviniuose dokumentuose – miestų ar privačiuose pirklių šeimų archyvuose, teismo ir policijos raštuose, prekybos rūmų nutarimuose, notarų įrašų kny- gose... Tad kaipgi jos nepastebėsi, kaip nesusi- domėsi ja? Ji visą laiką prieš akis.

Žinoma, pavojinga matyti vien tik ją ir aprašinėti su tokia detalių gausa, kuri pirštų mintį, kad ji atkakliai užtvindo viską, kai tuo tarpu ji tėra didžiulės visumos fragmentai tiek savo prigim- timi, skiriančia jai vien gamybos ir vartojimo jungiamosios grandies vaidmenį, tiek tuo, kad iki XIX amžiaus ji tėra paprasčiausias sluoksnis, sto- resnis ar plonesnis, daugiau ar mažiau atsparus, o kartais ir visai plonytis, glūdintis tarp kasdienio gyvenimo vandenyno, palaikančio ją iš apačios, ir kapitalizmo procesų, manipuliuojančių ja iš viršaus kas antras žingsnis.

Nedaugelis istorikų aiškiai jaučia tą ribą, kuri, susiaurindama rinkos ekonomikos sferą, ją apibrėžia ir nusako tikrąjį jos vaidmenį. Witoldas Kula – vienas iš to nedaugelio, kurie nesileidžia pernelyg suklaidinami rinkos kainų svyravimo, jos pakilimų ir nuosmukių, jos krizių, tolimų ryšių ir polinkių į sutarimą – tai yra viso to, kas daro apčiuopiamą tolydinį mainų apimties augimą. Norint pasinaudoti vienu iš rinkos įvaizdžių, svarbu kiekvieną sykį pažvelgti į šulinio dugną, į pačią vandens, kitaip sakant, *materialinio gyvenimo*, gelmę, kurią rinkos kainos kliudo, tačiau ne visada persmelkia ir traukia paskui save. Taigi kiekviena ekonominė istorija, neturinti šių dviejų registrų – mokėjimo išeiti iš šulinio ir suvokti šulinio gelmę, – rizikuoja būti labai neišsami.

Iš to, ką pasakėme, akivaizdu, jog tarp XV ir XVIII amžiaus ta veržlaus gyvenimo zona, t.y. rinkos ekonomika, nesiliovė plėstis. Tai rodo ir patvirtina grandininė rinkos kainų kitimo reakcija, vykstanti visoje erdvėje. Rinkos kainos kinta visame pasaulyje: taip yra Europoje (tatai matyti iš gausių stebėjimų duomenų), Japonijoje ir Kinijoje, Indijoje ir islamo šalyse (lygiai kaip ir Turkų

imperijoje), Amerikoje, kur brangieji metalai itin anksti suvaidino savo vaidmenį, – t.y. Naujojoje Ispanijoje, Brazilijoje, Peru. Ir visos tos kainos daugmaž atitinka vienos kitas, vejasi vienos kitas su ryškesniais ar ne tokiais ryškiais atotrūkiais. Tų atotrūkių beveik nejaučiama Europoje, kur ekonomikos glaudžiai susijusios viena su kita, tačiau, kalbant apie XVI amžiaus pabaigos – XVII amžiaus pradžios Indiją, reikia pažymėti, kad čia, palyginti su Europa, atsilikta mažiausiai dvidešimčia metų.

Žodžiu, šiaip ar taip, *tam tikra* ekonomika susieja skirtingas pasaulio rinkas; tai ekonomika, įtraukusi į apyvartą tik keletą ypatingesnių prekių, bet sykiu ir brangiuosius metalus, tuos privilegijuotuosius keliauninkus, jau sukančius ratą aplink pasaulį. Ispaniškosios *aštuoniukės*, monetos, nukaltos iš baltojo Amerikos metalo, keliauja per Viduržemio jūrą, Turkijos imperiją ir Persiją, pasiekia Indiją ir Kiniją. Nuo 1572 metų Manilai tapus tarpiniu punktu, baltasis amerikiečių metalas persikelia ir per Ramųjį vandenyną ir kelionės pabaigoje šiuo naujuoju keliu vėl pasiekia Kiniją.

Tad kaipgi istorikų žvilgsniai nenukryps į tuos ryšius, į tas grandis, į tą prekybą, į tą pagrindinių prekių gabenimą? Istorikus tie reginiai žavi taip pat, kaip jie žavėjo amžininkus. Ką gi *iš tikro*, jei ne rinkos pasiūlą ir paklausą, tyrinėjo pirmieji ekonomistai? Ar išdidžių miestų ekonominė politika nėra jų rinkų, jų aprūpinimo, jų kainų kontrolė? Ir argi kunigaikščiui, vos tik jo veiksmuose pradeda ryškėti ekonominė politika, rūpi ne nacionalinė rinka, nacionalinė vėliava, kurią reikia ginti, nacionalinė pramonė, kuri susijusi su vidaus ir išorės rinka ir kurią svarbu plėtoti? Būtent šitoje siauroje ir jautrioje rinkos zonoje galima ir reikia veikti. Kaip rodo kasdienė praktika, čia įdėtos pastangos nelieka be rezultatų. Taigi galiausiai teisingai ar klaidingai buvo pradėta galvoti, kad mainai patys savaime yra lemiamas, pusiausvyrą palaikantis veiksnys, kad per konkurenciją jie išlygina skirtumus, suderina pasiūlą ir paklausą, kad rinka – tai pasislėpęs palankus dievas, Adamo Smitho „neregimoji ranka", toji save reguliuojanti XIX amžiaus rinka, ekonomikos pagrindas, jei tik laikomasi sąlygos: *„netrukdykite"*, *„praleiskite"*.

Čia esama šiek tiek tiesos, šiek tiek apgavystės,

bet sykiu ir iliuzijos. Ar galima užmiršti, kiek kartų rinkos mechanizmas buvo iškreiptas ar suklastotas, kai kainas nustatydavo faktinė ar juridinė monopolijų savivalė? Pripažįstanti konkurencinius rinkos privalumus („pirmasis žmonėms tarnaujantis tvarkdarys"), ypač svarbu pažymėti nors tai, kad rinka tėra netobulas ryšys tarp gamybos ir vartojimo, bent jau tais atvejais, kai tas ryšys yra *dalinis*. Pabraukime šį žodį: *dalinis*. Aš iš tikrųjų tikiu rinkos ekonomikos privalumais ir didžiule reikšme, bet netikiu jos išimtiniu viešpatavimu. Nors iki pat palyginti netolimų laikų ekonomistai samprotaudavo remdamiesi tik jos schemomis ir jos pamokomis. Turgot'ui apyvarta ir yra ekonominio gyvenimo visuma. Kur kas vėliau ir Davidas Ricardas mato tik siaurą, tačiau veržlią rinkos ekonomikos srovę. Ir nors patyrimo pamokyti ekonomistai jau daugiau nei penkiasdešimt metų nebegina savaiminių to *„netrukdykite"* privalumų, tas mitas dar tebeveikia viešąją nūdienos nuomonę ir tebėra gyvas politinėse diskusijose.

II

Tad nors aš ir pasiūliau žodį *kapitalizmas* diskutuodamas apie epochą, kur jam ne visada būdavo pripažįstamos pilietybės teisės, dariau tai pirmiausia todėl, kad įvardyti skirtingos veiklos apraiškoms man reikėjo kito termino nei *rinkos ekonomika*. Aš, žinoma, neketinau įleisti vilko į avidę. Puikiai žinojau – tiek istorikų jau sąmoningai šitai pakartojo, – kad šis kurstantis ginčus žodis yra dviprasmiškas, perdėm susijęs su nūdiena ir sykiu vertintinas kaip anachronizmas. Aš įsileidau jį, nepaisydamas atsargumo, dėl daugelio priežasčių.

Visų pirma tam tikri procesai, vykę tarp XV ir XVIII amžiaus, reikalauja atskiro pavadinimo. Pažvelgus iš arčiau, jau vien priskirti juos rinkos ekonomikai būtų kone absurdiška. Tuomet spontaniškai į galvą šauna būtent šitas žodis – *kapitalizmas*. Susierzinęs jūs išvarysite jį pro duris, o jis kaipmat sugrįš pro langą. Nes jūs nerasite jam adekvataus atitikmens, ir tai simptomiška. Kaip sako vienas amerikiečių ekonomistas, geriausias pagrindas vartoti žodį *kapitalizmas*, kad

ir kaip griežtai jis būtų kritikuojamas, galiausiai yra tai, kad niekas neatrado kito žodžio jam pakeisti. Žinoma, jis nepatogus tuo, kad su juo susiję daugybė ginčų ir diskusijų. Tiesą pasakius, neįmanoma išvengti šitų prasmingų, nelabai prasmingų ar visai tuščių ginčų, neįmanoma veikti ir diskutuoti taip, lyg jų išvis nebūtų. Dar nepatogiau tai, kad šitas žodis turi reikšmių, kurių jam suteikė mūsų dienų gyvenimas.

Juk *kapitalizmas* plačiąja to žodžio prasme atsirado pačioje XX amžiaus pradžioje. Tikruoju jo startu kiek savivališkai laikyčiau 1902 metus, kai pasirodė gerai žinoma Wernerio Sombarto knyga *Der moderne Kapitalismus*. Marxas praktiškai šio žodžio nebūtų žinojęs. Taigi mums tiesiogiai gresia baisiausia iš nuodėmių – anachronizmas. „Iki Pramonės revoliucijos nebuvo jokio kapitalizmo, – kartą šaukė vienas dar jaunas istorikas – kapitalas buvo, kapitalizmo – ne!"

Vis dėlto tarp praeities, net tolimos praeities, ir dabarties niekad nebūna visiško atotrūkio, absoliučios sienos arba, jeigu jums taip labiau patinka, sanitarinio kordono. Praeities patirtis rutuliojasi dabartyje, daro ją turtingesnę. Be to,

daugelis istorikų, ir ne pačių menkiausių, šiandien pradeda suvokti, kad Pramonės revoliucijos požymiai atsirado gerokai anksčiau nei XVIII amžiuje. Ko gero, tinkamiausias būdas tuo įsitikinti – pažvelgti į kai kurias silpnai išsivysčiusias nūdienos šalis, kurios mėgina įvykdyti Pramonės revoliuciją, bet nesugeba, nors ir turi prieš akis jos sėkmės modelį. Trumpai tariant, kaip tik šita nuolat minima praeities – dabarties, dabarties – praeities dialektika, ko gero, paprasčiausiai ir yra pačios istorijos šerdis, jos egzistavimo pagrindas.

III

Jūs apvaldysite, apibrėšite žodį *kapitalizmas*, pasitelkdami jį vien istoriniam aiškinimui, tik tuomet, kai aprėminsite dviem jį pagrindžiančiais ir įprasminančiais žodžiais: *kapitalas* ir *kapitalistas*. *Kapitalas* – tai apčiuopiama realybė, lengvai identifikuojamų nuolat veikiančių priemonių visuma; *kapitalistas* – tai žmogus, vadovaujantis ar mėginantis vadovauti kapitalo investavimui į nenutrūkstamą gamybos procesą, kuriam pa-

smerktos visos visuomenės; *kapitalizmas* bendrais bruožais (bet tik bendrais bruožais) – tai būdas, kuriuo, dažniausiai ne itin altruistiniais tikslais, tas kapitalas tolydžio investuojamas.

Aiškinantysis žodis čia yra kapitalas. Ekonomistų studijose jis pabrėžtinai vartojamas *fizinio kapitalo* reikšme; jis žymi ne tik pinigų sankaupas, bet ir naudotinus ar jau naudojamus bet kurio anksčiau atlikto darbo rezultatus: namas – tai kapitalas; suvežti į kluoną javai – kapitalas; laivas, kelias – taip pat kapitalas. Tačiau *fizinis kapitalas* tik tada pateisina savo pavadinimą, kai dalyvauja atnaujinamame gamybos procese: nepanaudoti iždo pinigai jau nebe kapitalas, taip pat kaip ir neeksploatuojamas miškas ir pan. Turint šitai galvoje, kyla klausimas, ar yra nors viena mums žinoma visuomenė, kuri nekaupė, nekaupia, savo darbe reguliariai nenaudoja fizinio kapitalo ir kuri tuo darbu nesusigrąžina jo ir negausina? Pats kukliausias kaimelis XV amžiuje Vakaruose turi savo kelius, savo laukus su nurinktais akmenimis, dirbamas žemes, sutvarkytus miškus, gyvatvores, vaismedžių sodus, malūnų ratus, grūdų atsargas... Senojo režimo ekonomikos apskaita rodo, kad

santykis tarp bendrojo metų produkto ir fizinio kapitalo (tai, ką prancūziškai vadiname paveldimuoju turtu – *le patrimoine*) yra 1:3 arba 1:4, iš esmės tas pats, kurį nustatė Keynes'as nūdienos visuomenėms. Taigi kiekviena visuomenė, matyt, turi atsargoje trejų ar ketverių metų sudaiktinto darbo ekvivalentą, kurį galėtų pasitelkti gamybos sėkmei laiduoti, bet paveldimasis turtas šiam tikslui mobilizuojamas tik iš dalies ir, žinoma, niekada 100%.

Tačiau palikim nuošaly šias problemas. Jums jos taip pat gerai žinomos kaip ir man. Tiesą sakant, man belieka jums paaiškinti tik vieną dalyką: kaip galėčiau deramai atskirti *kapitalizmą* nuo *rinkos ekonomikos*? Ir atvirkščiai?

Tikiuosi, jūs nelaukiate iš manęs, kad šiuos terminus kategoriškai atskirčiau, panašiai kaip: vanduo apačioje, aliejus viršuje? Ekonominė tikrovė niekada nesusideda iš tokių paprastų dalykų. Tačiau jūs lengvai sutiksite, kad gali egzistuoti bent dvi vadinamosios rinkos ekonomikos formos (A ir B), kurias dėmesingesnis žvilgsnis skirtų kad

ir pagal jų kuriamus žmogiškus, ekonominius ir socialinius santykius.

Pirmajai (A) kategorijai mielai priskirčiau kasdienius turgaus mainus, vietinę ar nedidelių nuotolių prekybą: pavyzdžiui, kai javai ar mediena gabenami į gretimą miestą; ir netgi prekybą didesniu spinduliu, jeigu ji yra reguliari, iš anksto numatoma, įprastinė, prieinama tiek smulkiems, tiek stambiems pirkliams: pavyzdžiui, kai javai gabenami nuo Baltijos pakraščių per Dancigą į Amsterdamą, kaip buvo XVII amžiuje, arba prekyba vynu bei aliejumi tarp Europos Pietų ir Šiaurės – turiu galvoje tas virtines vokiškų vežimų, kasmet vykstančių į Istriją parsivežti baltojo vyno. Tokių mainų be netikėtumų, „perregimų" mainų, mainų, kurių kiekviena smulkmena visiems iš anksto žinoma ir kurių saikingą pelną galima apytikriai paskaičiuoti, geras pavyzdys yra miestelio turgus. Visų pirma jis sujungia gamintojus – valstiečius, valstietes, amatininkus – su jų klientais, to paties miestelio ir gretimų kaimų gyventojus. Retkarčiais čia pasirodo daugių daugiausia du trys pirkliai, kitaip tariant, tarpininkas, trečias žmogus tarp kliento ir gamintojo.

Ir toks pirklys, progai pasitaikius, gali sutrikdyti rinką, ją užvaldyti, paveikti kainas prekių sandėliavimo manevrais; net ir smulkus perpardavinėtojas, nesilaikydamas taisyklių, gali pasitikti valstiečius prie miesto vartų, supirkti iš jų produktus mažesnėmis kainomis, o paskui pats juos pasiūlyti pirkėjams: tai elementari suktybė, be kurios neapsieina nė vienas miestelis, ir ypač miestas, ir kuri plisdama gali sukelti kainų šuolį. Taigi net mūsų išgalvotame idealiame miestelyje su jo reglamentuota, sąžininga, „perregima" prekyba – „akis į akį, ranka į ranką", kaip sako valstiečiai, – neapsieinama be B kategorijos mainų, vengiančių svetimos akies ir kontrolės. Lygiai taip ir reguliari prekyba, varinėjanti didžiules Baltijos pakrančių grūdų gurguoles, irgi yra „perregima": kainų kreivė išeities punkte, Dancige, ir paskirties punkte, Amsterdame, lieka sinchroniškos, o pelno riba – garantuota ir ne itin aukšta. Bet vos tik Viduržemio jūros pakrantėje kyla badas, pavyzdžiui, apie 1590 metus, iškart matome, kaip tarptautiniai pirkliai, atstovaujantys stambiems klientams, nukreipia laivus nuo įprastinio kurso, o jų krovinio, atgabento į Livorną ar Genują, kaina

patrigubėja ar paketurgubėja. Ir čia A ekonomika gali pasitraukti iš kelio B ekonomikai.

Vos pasikėlę mainų hierarchijos laiptais, išvystame antrąjį ekonomikos tipą, atveriantį mūsų žvilgsniui akivaizdžiai kitokią „cirkuliacijos sferą". Anglų istorikai nurodė, kad nuo XV amžiaus šalia tradicinės valstybinės rinkos – *public market* – vis reikšmingesnė darosi rinka, kurią jie pavadino *private market*, privačia rinka; pastarąją aš mielai pavadinčiau *antirinka*, norėdamas išryškinti jų skirtumą. Argi iš tikrųjų ji nesistengia nusikratyti tradicinių rinkos taisyklių, dažnai nepaprastai varžančių? Keliaujantys prekiautojai, supirkėjai, prekių kaupėjai susitinka su gamintojais jų namuose. Tiesiogiai iš valstiečio jie perka vilną, kanapių pluoštą, gyvus gyvulius, odas, miežius ar kviečius, paukščius ir t.t. Arba net perka šias prekes iš anksto: vilną – prieš kerpant avis, javus – dar nenupjautus. Sutartis sutvirtina paprasčiausiu vekseliu, pasirašytu kaimo užeigoje ar čia pat fermoje. Paskui vežimais, nešuliniais gyvuliais ar valtimis jie gabens savo pirkinius į didžiuosius miestus ar eksporto uostus. Tokių pavyzdžių daugybė visame pasaulyje:

Paryžiaus, lygiai kaip ir Londono, apylinkėse ar Segovijoje šitaip superkama vilna, Neapolio apylinkėse – javai, Puglijoje – aliejus, Insulinde – pipirai... Kai nevyksta į patį ūkį, keliaujantis prekiautojas skiria pasimatymus turgaus pakrašty arba dažniausiai aptaria reikalus užeigoje: užeigos yra prekių pervežimo punktas, transportavimo laboratorija. Kad šis mainų tipas normalias kolektyvinės rinkos sąlygas pakeičia individualiais sandėriais, kurių terminai kinta priklausomai nuo abiejų suinteresuotųjų pusių padėties, nedviprasmiškai įrodo daugybė teismo procesų Anglijoje, nagrinėjančių pardavėjų pasirašytus vekselius. Akivaizdu, jog čia turime reikalą su nelygiaverčiais mainais, kur konkurencija – pagrindinis vadinamosios rinkos ekonomikos dėsnis – užima tik nedaug vietos ir kur pirklys naudojasi dviem pranašumais: jis nutraukė ryšį tarp gamintojo ir asmens, kuriam galiausiai ta prekė yra skirta (tik jis vienas žino sandėrio sąlygas abiejuose grandies galuose, vadinasi, ir diskontuojamą pelną), be to, jis disponuoja grynais pinigais, ir tai jo pagrindinis argumentas. Šitaip tarp gamybos ir vartojimo nusidriekia ilgos prekybinės

grandys, ir dėl jų veiksmingumo būtent joms ir buvo patikėtas didžiųjų miestų aprūpinimas maistu, o aukštieji pareigūnai paakinti užmerkti akis ar bent jau susilpninti tų grandžių kontrolę.

Taigi kuo labiau ilgėja tos grandys, tuo sėkmingiau jos išvengia įprastinių taisyklių ir kontrolės ir tuo akivaizdžiau iškyla aikštėn kapitalizmo procesas. Jis skleiste išsiskleidžia tarptautinėje prekyboje, vadinamojoje *Fernhandel,* kur ne tik vokiečių istorikai įžvelgia aukščiausią mainų gyvenimo lygmenį. *Fernhandel* – tai tipiškiausia laisvo manevravimo sritis, ji operuoja tokiais nuotoliais, kurie apsaugo ją nuo įprastinės priežiūros ar padeda nukreipti tą priežiūrą kita linkme; progai pasitaikius, ji persimes nuo Koromandelio ar Bengalijos pakrančių į Amsterdamą, iš Amsterdamo – į tokį pat perpardavimo tašką Persijoje, Kinijoje ar Japonijoje. Tokioje plačioje veiklos zonoje prekyba turi galimybę rinktis ir renkasi tai, kas duoda didžiausią pelną. Prekyba Antilų salose beduoda tik kuklų pelną? Niekis, tuo pat metu prekyba Indijoje ar su Kinija garantuos jums dvigubą pelną. Tereikia persiorientuoti.

Iš šių didelių pelnų randasi nemažos kapitalo sankaupos, juo labiau kad tarptautinė prekyba sukoncentruota tik keliose rankose. Joje dalyvauja ne kiekvienas, kas tik panorėjęs. O vietinė prekyba, priešingai, pasklinda tarp gausybės dalyvių. Pavyzdžiui, XVI amžiuje Portugalijos vidaus prekyba jos visumos ir numanomos monetarinės vertės požiūriu yra kur kas pranašesnė už prekybą pipirais, prieskoniais ir narkotikais. Tačiau ši vidaus prekyba dažnai paženklinta mainų, *vartojimo vertės* ženklu. Prekyba prieskoniais tiesiogiai siejasi su monetaristine ekonomika. Šia prekyba užsiima tik stambūs pirkliai ir iš jos gautus didžiulius pelnus *sukoncentruoja* savo rankose. Tas pats pasakytina apie Defoe laikų Angliją.

Neatsitiktinai visose pasaulio šalyse grupė stambių pirklių ryškiai išsiskiria iš bendros prekiautojų masės ir, viena vertus, yra labai negausi, o antra vertus, visuomet šalia kitos veiklos susijusi su tarptautine prekyba. Tas reiškinys jau matyti Vokietijoje nuo XIV amžiaus, Paryžiuje – nuo XIII amžiaus, Italijos miestuose – nuo XII amžiaus, o gal net ir anksčiau. Islamo šalyse, dar prieš pasirodant pirmiesiems Vakarų pirkliams,

importu bei eksportu užsiiminėja *tayiras*, kuris iš savo namų vadovauja agentams ir komisionieriams (tai rodo jau esant pastovią prekybą). Jis neturi nieko bendro su *hawanti*, turgaus krautuvėlės savininku. Indijoje, Agroje (dar vienas didžiulis miestas), vienas keliautojas apie 1640 metus rašo, kad *sogadoru* vadinamas tas, kurį „Ispanijoje mes vadintume *mercaderu**, tačiau kai kurie puikuojasi savotišku *katari* vardu. Šioje šalyje tai garbingiausias prekybos meno atstovo titulas, jis reiškia didžiai turtingą ir įtakingą pirklį". Vakaruose žodynas duoda analogiškus skirtumus: „negociantas" – tai prancūziškasis *katari*, tas žodis atsirado XVII amžiuje. Italijoje esama didžiulio skirtumo tarp *mercante a taglio* ir *negoziante*, lygiai kaip Anglijoje – tarp *tradesman* ir *merchant*, kuris Anglijos uostuose rūpinasi visų pirma eksportu ir tarptautine prekyba, Vokietijoje – tarp *Krämer* ir *Kaufmann* arba *Kaufherr*.

Ar bereikia sakyti, kad šie kapitalistai kaip islamo, taip ir krikščioniškose šalyse yra valdovo draugai, valstybės sąjungininkai arba

* Prekiautojas, pardavėjas (*isp.*).

išnaudotojai? Labai anksti, dar neatmenamais laikais, jie peržengia „nacionalines“ ribas, bičiuliaujasi su svetimų kraštų pirkliais. Jie turi tūkstančius būdų klasta pakreipti lošimą savo naudai, manipuliuodami kreditu ir vaisingai išnaudodami skirtumą tarp gerų ir prastų monetų: geros sidabro bei aukso monetos eina stambiems sandėriams, Kapitalui, o prastosios, varinės, – smulkiems atlyginimams ir kasdieniams mokėjimams, taigi Darbui. Jie turi informacinį, intelektualinį ir kultūrinį pranašumą. Ir jie griebia aplinkui tai, ką verta imti – žemę, nekilnojamą turtą, rentas... Kas galėtų suabejoti tuo, kad jie naudojasi monopoliu ar paprasčiausiai valdžia, kuri reikalinga sunaikinti konkurencijai devynissyk iš dešimties? Rašydamas vienam savo padėjėjui į Bordo, olandų pirklys patarė laikyti jų sumanymus paslaptyje, kitaip, pridūrė jis, „su šituo reikalu bus taip kaip ir su daugybe kitų: kai tik atsiranda konkurencija, sakyk sudie pelnui!“ Galiausiai, būtent dėl turimos kapitalo apimties kapitalistai geba išsaugoti pirmenybę ir suimti į savo rankas stambius tarptautinius to meto sandėrius. Viena vertus, todėl, kad tuo labai lėtų pervežimų laikotarpiu

stambioji prekyba reikalauja daug laiko kapitalo apyvartai: reikia mėnesių, kartais net metų, kad investuotos sumos grįžtų su pelnu. Kita vertus, todėl, kad stambus pirklys paprastai naudoja ne vien tik savo kapitalą: jis pasitelkia kreditą, svetimus pinigus. Galų gale, kapitalas keliauja iš vienos vietos į kitą. XIV amžiaus pabaigos archyvai, priklausantys Francescui di Marcui Datiniui, pirkliui iš Prato miesto netoli Florencijos, mus supažindina su įsakytinių vekselių kursavimu pirmyn atgal tarp Italijos miestų ir karštųjų Europos kapitalizmo taškų: Barselonos, Monpeljė, Avinjono, Paryžiaus, Londono, Briugės... Bet šie žaidimai daugumai mirtingųjų tokie pat svetimi kaip nepaprastai paslaptingi nūdienos Tarptautinių atsiskaitymų banko Bazelyje nutarimai.

Taigi prekinis, arba mainų, pasaulis pasirodo yra labai hierarchizuotas: nuo kukliausių profesijų – nešikų, krovėjų, keliaujančių prekiautojų, vežikų, jūrininkų – iki kasininkų, krautuvininkų, įvairių maklerių, palūkininkų, galiausiai pirklių. Iš pirmo žvilgsnio neįtikėtina, kad specializacija, darbo

pasidalijimas, sparčiai intensyvėjantis progresuojant rinkos ekonomikai, palietė visą šitą prekybinę visuomenę, *išskyrus jos viršūnes*, tai yra pirklius kapitalistus. Taigi ši naujovė, šis funkcijų pasiskirstymas iš pradžių pasireiškia tik ties sistemos pagrindu: specializuojasi verslai, krautuvininkai, netgi keliaujantys prekiautojai. To nematome piramidės viršuje, kadangi iki pat XIX amžiaus stambaus masto pirklys niekad neapsiriboja viena veiklos sfera: jis, žinoma, pirklys, bet ne kurios vienos šakos, be to, nelygu aplinkybės, jis dar ir laivo savininkas, draudimo agentas, skolintojas, skolininkas, finansininkas, bankininkas ar netgi pramonininkas arba žemvaldys. XVIII amžiuje Barselonos krautuvininkas, prekiaujantis mažmenomis, *botiguer*, visuomet specializuojasi: parduoda arba drobę, arba gelumbę, arba prieskonius... Jeigu praturtėja tiek, kad vieną gražią dieną tampa pirkliu, tuomet iš karto atsisako specializacijos. Nuo šiol jis nepraleis nė vieno jam pasitaikiusio gero sandėrio.

Į šitą anomaliją dėmesys buvo atkreiptas ne kartą, tačiau įprastinis jos aiškinimas negali mūsų patenkinti: mums sakoma, kad pirklys skaido

savo veiklą skirtingose sferose tam, kad sumažintų riziką: jei praloš prekiaudamas karminu, tai išloš prekiaudamas prieskoniais; jei sužlugs perveždamas prekes, tai laimės keisdamas pinigus arba duodamas valstiečiui paskolą ir tokiu būdu apsirūpindamas renta... Trumpai tariant, jis laikysis prancūzų patarlės, kuri pataria „nedėti visų kiaušinių į vieną krepšį".

Aš, tiesą sakant, manau:

– pirklys nesispecializuoja todėl, kad jokia jam prieinama šaka nėra pakankama visam jo veiklumui realizuoti. Pernelyg dažnai manoma, jog vakarykštis kapitalizmas buvo smulkus, nes trūko kapitalo, kurį reikėjo ilgai kaupti, kad suklestėtum. Tačiau prekybinė korespondencija bei prekybos rūmų pranešimai gana dažnai kalba apie kapitalus, bergždžiai ieškančius panaudojimo. Tuomet kapitalistas susigundo įsigyti žemės, nes ji patikima vertybė, socialinė vertybė, o kartais ir norėdamas ją dirbti naujoviškais metodais ir gauti didelių pajamų kaip Anglijoje, Venecijoje ir kitur. Arba leidžiasi sugundomas nekilnojamojo turto spekuliacijomis mieste. Kartais jis atsargiai, bet metodiškai skverbiasi į pramonę, pavyzdžiui,

spekuliuoja kasyklomis (XV–XVI amžius). Tačiau reikšminga yra tai, kad išskyrus išimtinius atvejus, jis nesidomi gamybos sistema ir tenkinasi namudiniu darbu, tuo *putting out*, kontroliuodamas amatininkų produkciją, kad lengviau ją būtų išparduoti. Palyginti su namudininkais ir *putting out* sistema, manufaktūros iki pat XIX amžiaus pateikdavo tik labai nedidelę produkcijos dalį;
– stambus pirklys taip dažnai keičia veiklos pobūdį todėl, kad didelio pelno neįmanoma kaskart gauti vis toje pačioje srityje. Kapitalizmas iš esmės konjunktūriškas. Dar ir šiandieną viena svarbiausių jo galybės priežasčių yra gebėjimas lengvai adaptuotis ir persitvarkyti;
– tik viena specializacija kartais turėjo tendenciją reikštis prekybiniame gyvenime: prekyba pinigais. Bet jos sėkmė niekad nebuvo ilgalaikė, sakytum ekonominė struktūra neturėjo galimybių pakankamai aprūpinti tą ekonomikos viršūnę. Florencijos bankas, vienu metu garsėte garsėjęs, XIV amžiuje nusmunka kartu su Bardi ir Peruzzių giminėmis, paskui, XV amžiuje, kartu su Medicių gimine. Nuo 1579 metų Linksmybių mugės Genuja tampa beveik visų Europos sandėrių

kliringo centru, tačiau ši nepaprasta genujiečių bankininkų avantiūra truks mažiau nei pusę amžiaus, tik iki 1621 metų. XVII amžiuje Amsterdamas savo ruožtu kuo puikiausiai valdys kredito apyvartą Europoje, bet ir šis bandymas baigsis nesėkme kitame amžiuje. Finansiniam kapitalizmui nesiseks iki XIX amžiaus, kol po 1830–1860 metų bankas užgrobs viską – ir pramonę, ir prekybą, o ekonomika taip sutvirtės, kad bus pajėgi išlaikyti šitą statinį amžinai.

Taigi yra du mainų tipai: vienas – labai žemiškas, konkurencinis, nes visiškai perregimas; antras – kur kas aukštesnio lygmens, ištobulintas, dominuojantis. Skiriasi tiek mechanizmai, tiek asmenys, valdantys šiuodu veiklos tipus, ir kapitalizmo sfera anaiptol ne pirmasis, o antrasis tipas. Aš neneigiu, kad gali egzistuoti ir klumpėtas kaimiškas kapitalizmas, klastingas ir nuožmus; Leninas, kaip man pasakojo maskviškis profesorius Dalinas, tvirtino, jog net socialistinėje šalyje, grąžinus kaimo turgui laisvę, galima būtų atgaivinti visą kapitalizmo medį. Aš taip pat neneigiu, kad būta krautuvininkų mikrokapitalizmo; Gerschenkrono nuomone, tikrasis kapitalizmas

kilo būtent iš jo. Kapitalizmo pagrindu susiklosčęs jėgų santykis gali išryškėti visuose socialinio gyvenimo sluoksniuose. Bet juk išsiskleidžia, sutvirtina savo galias, atsiveria mūsų žvilgsniui ankstyvasis kapitalizmas būtent visuomenės viršūnėje. Ir reikia jo ieškoti būtent ten aukštai, kur stovi Bardi, Jacques'as Coeuras, Jakobas Fuggeris, Johnas Law ar Neckeris, nes tik čia galime jį rasti.

Paprastai kapitalizmas neskiriamas nuo rinkos ekonomikos todėl, kad jiedu žengė koja kojon nuo viduramžių iki mūsų dienų, ir kapitalizmas dažnai buvo pristatomas kaip ekonominio progreso varomoji jėga ar jo suklestėjimo išraiška. O iš tikrųjų viskas guli ant plačių materialiojo gyvenimo pečių: jis plečiasi – ir viskas juda pirmyn; savaime sparčiai plečiasi pati rinkos ekonomika, gausėja jos ryšiai. O kapitalizmui šis plėtimasis visada naudingas. Aš nemanau, kad Josefas Schumpeteris buvo teisus, darydamas iš verslininko *deus ex machina*. Aš tvirtai tikiu, kad viską lemia būtent visumos judėjimas ir kad bet kuris kapitalizmas visų pirma atitinka tas ekonomines struktūras, kurios glūdi po juo.

I V

Nors ir būdamas mažumos privilegija, kapitalizmas neįsivaizduojamas be aktyvaus visuomenės dalyvavimo. Jis neabejotinai yra socialinis, net politinis, netgi civilizacijos reiškinys. Kadangi jo vertybėms tam tikru būdu daugiau ar mažiau sąmoningai turi pritarti visa visuomenė. Bet taip esti ne visada.

Kiekviena tankiai gyvenanti visuomenė skyla į keletą „sistemų": ekonominę, politinę, kultūrinę, socialinę-hierarchinę. Ekonominę „sistemą" suprasime tik neatsiedami jos nuo kitų „sistemų", kuriose ji yra išskydusi, tačiau ir atvira savo kaimynėms. Esama veiksmo, sąveikos. Tokia atskira ir ypatinga ekonomikos forma kaip kapitalizmas tampa visiškai aiški tik šitų kaimynysčių ir teritorinių pažeidimų šviesoje; tik čia jis galutinai įgyja savo tikrąjį pavidalą.

Taigi šiuolaikinė Valstybė, nesukūrusi kapitalizmo, o jį paveldėjusi, yra čia palanki jam, čia nepalanki; čia ji leidžia jam plėstis, čia pakerta jo iniciatyvą. Kapitalizmas triumfuoja tiktai tada, kai susitapatina su Valstybe, kai pats tampa Valstybe.

Pirmojoje reikšmingoje kapitalizmo fazėje Italijos miestuose-valstybėse, Venecijoje, Genujoje, Florencijoje, valdžią turi būtent finansinis elitas. XVII amžiuje Olandijoje Regentų aristokratija valdo remdamasi verslininkų, pirklių ar finansuojančiųjų asmenų interesais ir net pagal jų direktyvas. Anglijoje 1688 metų revoliucija žymi analogiško proceso pradžią. Prancūzija vėluoja daugiau nei šimtmečiu: tik po Liepos revoliucijos, 1830 metais, verslo buržuazija galiausiai patogiai įsitaiso valdžioje.

Taigi valstybė yra palanki arba priešiška pinigų pasauliui, priklausomai nuo jos pačios pusiausvyros ir sugebėjimo priešintis. Tas pats pasakytina apie kultūrą ir religiją. Kaip tradicinė jėga religija iš esmės taria *ne* rinkos, pinigų, spekuliacijos, lupikavimo naujovėms. Tačiau su Bažnyčia galima susitarti. Nesiliaudama kartojusi *ne*, galiausiai ji pasako *taip* įsakmiems amžiaus reikalavimams. Trumpai tariant, ji sutinka su tam tikru *aggiornamento**, dar vakar šis reiškinys būtų pavadintas *modernizavimu*. Augustinas Renaudet

* Atsinaujinimu (*it.*).

mums priminė, kad pirmuosius Bažnyčios modernizavimo principus, kuriems buvo lemta įsikūnyti, suformulavo šventasis Tomas Akvinietis (1225–1274). Tačiau nors religija, taigi ir kultūra, gana anksti pašalino savo iškeltas kliūtis, ji išsaugojo stiprią principinę opoziciją, ypač skolinimui už procentus, kuris buvo pasmerktas kaip lupikavimas. Galima buvo netgi, tiesa, kiek skubotai, sutikti su tuo, kad tuos skrupulus panaikino tik reformacija ir kad tai yra pagrindinė kapitalizmo šuolio priežastis Šiaurės Europos šalyse. Maxas Weberis kapitalizmą, šiuolaikine šio žodžio prasme, laikė protestantizmo, veikiau puritonizmo, kūriniu.

Visi istorikai vertina šią įžvalgią tezę priešiškai, nors jiems ir nesiseka visiškai jos atsikratyti, ji tolydžio išnyra jiems prieš akis. Ir vis dėlto ji aiškiai klaidinga. Šiaurės šalys tik užėmė tą vietą, kurią daug anksčiau labai sėkmingai buvo užėmę senieji kapitalistiniai Viduržemio jūros centrai. Jos neįnešė nieko naujo nei į techniką, nei į reikalų tvarkymą. Amsterdamas kopijuoja Veneciją lygiai taip pat, kaip Londonas kopijuos Amsterdamą, kaip Niujorkas kopijuos Londoną. Beje,

rizikinga kiekvieną syk kilnoti pasaulinės ekonomikos svorio centrą dėl *ekonominių* priežasčių, kurios tačiau nėra susijusios su tikrąja ar paslaptingąja kapitalizmo prigimtimi. Tai, kad pačioje XVI amžiaus pabaigoje buvo negrįžtamai persimesta nuo Viduržemio jūros prie šiaurinių jūrų, yra naujų šalių pergalė prieš senąsias šalis. O sykiu ir ryškus mastelio pasikeitimas. Atlanto šalims patyrus naują pakilimą, išsiplečia bendra ekonomikos erdvė, mainai, monetų fondai, be to, čia greitai vystosi rinkos ekonomika, o ji, būdama ištikima Amsterdamo susitikimams, neš ant savo pečių išplėstas kapitalizmo konstrukcijas. Galiausiai manau, kad Maxas Weberis klysta iš esmės jau pačioje pradžioje, pervertindamas kapitalizmo, kaip šiuolaikinio pasaulio varomosios jėgos, vaidmenį.

Bet pagrindinė problema slypi ne čia. Tikroji kapitalizmo lemtis po teisybei išryškėjo susidūrus su socialinėmis hierarchijomis.

Kiekviena išsivysčiusi visuomenė pripažįsta keletą hierarchinių pakopų, tarkim, keletą laiptų, leidžiančių ištrūkti iš pirmojo aukšto, kur vegetuoja pagrindinė žmonių masė (*Grundvolk*, kaip

juos pavadino Werneris Sombartas): tai religinė, politinė, karinė, įvairios tautinės hierarchijos. Priklausomai nuo vietos ir laiko jos priešinasi viena kitai arba leidžiasi į kompromisus, sudaro sąjungas, o kartais net ir susilieja. XIII amžiuje Romoje politinė ir religinė hierarchijos susilieja, tačiau aplink miestą žemė ir gyvulių kaimenės sukuria pavojingą stambių feodalų klasę, o tuo tarpu Kurijos bankininkai, sjeniečiai, iškopia jau labai aukštai. XIV amžiaus pabaigoje senoji Florencijos feodalinė aristokratija susilieja su naująja stambia prekybine buržuazija sudarydamos finansinį elitą, kuris sykiu užgrobia, ir tai yra logiška, politinę valdžią. Kituose socialiniuose kontekstuose, priešingai, politinė hierarchija gali sutriuškinti kitas hierarchijas: pavyzdžiui, Kinijoje Mingų ir mandžiūrų dinastijų laikais. Tas pats, tik ne taip aiškiai ir nuosekliai, vyksta monarchistinėje senojo režimo Prancūzijoje, kur ilgą laiką pirkliai, netgi turtingi, neturi jokio autoriteto, o į pirmąjį planą stumiamas visa lemiantis aristokratijos luomas. Vienintelis būdas tapti galingam Liudviko XIII laikų Prancūzijoje – priartėti prie karaliaus ir jo dvaro. Richelieu, varganõs Liusono

vyskupystės tituluotas dvasininkas, pirmąjį žingsnį į savo tikrąją karjerą žengė tuomet, kai tapo karalienės-motinos Marijos Medici nuodėmklausiu ir taip pateko į karaliaus rūmus, įsiterpė į siaurą valdančiųjų ratą.

Kiek yra visuomenių, tiek ir kelių individų siekiams. Tiek ir sėkmės *tipų*. Vakaruose, nors atskirų individų sėkmės atvejai čia ir nereti, istorija tolydžio kartoja vis tą pačią pamoką, kurią vertėtų įsiminti, – individuali sėkmė beveik visuomet yra budrios, dėmesingos, įnirtingai po kruopelę didinančios savo turtą bei įtaką giminės nuopelnas. Tokios giminės siekiai remiasi kantrybe, jie išsidėsto ilgame laiko tarpsnyje. Tad ar verta šlovinti „ilgų" kilmingų giminių pergales bei nuopelnus? Kalbant apie Vakarus, reikėtų iškelti aikštėn tai, ką mes, vartodami *pavėluotai atsiradusį* terminą, apibendrintai vadiname *buržuazijos* istorija, buržuazijos, ant kurios pečių gulė kapitalizmo procesas, kuri sukūrė tvirtą hierarchiją – būsimo kapitalizmo stuburkaulį – arba ja naudojosi. O kapitalizmas, klodamas pamatus savo turtams ir galiai, remiasi pagrečiui arba sykiu ir komercija, ir lupikavimu, ir tarptautine prekyba,

ir administracine „tarnyba", ir žeme, ta garantuota vertybe, kuri, be to, ir kur kas dažniau, negu manoma, suteikia jos savininkui neginčijamą autoritetą visuomenės akyse. Jeigu įdėmiai pažvelgsit į šitas ilgas giminių grandis, į lėtą jų valdų ir garbės ženklų kaupimą, perėjimas nuo feodalizmo į kapitalizmą Europoje taps beveik suprantamas. Feodalizmas yra tęstinė žemės nuosavybės, to pagrindinio turto, padalijimo *forma*, teikianti pranašumo didikų giminėms, – kitaip tariant, tvirtos struktūros santvarka. „Buržuazija" šimtmečiais parazitavo šitos privilegijuotos klasės sąskaita, gyvendama šalia jos, būdama jai priešiška, naudodamasi jos klaidomis, jos prabanga, jos dyku buvimu, jos neįžvalgumu, kad užgrobtų – dažniausiai per lupikavimą – jos turtus, ir galiausiai įsiskverbdama į jos gretas ir ten išnykdama. O į jos vietą iškart stodavo nauji buržua, pasiruošę atakai, pasiryžę pradėti tą pačią kovą. Žodžiu, tas parazitavimas yra ilgalaikis: buržuazija nesiliauja naikinusi valdančiąją klasę, misdama jos syvais. Tačiau ji kilo iš lėto, kantriai, tolydžio perduodama savo siekius vaikams ir vaikaičiams. Ir taip iš kartos į kartą.

Tokio tipo visuomenė, kylanti iš feodalinės ir pati dar pusiau feodalinė, yra visuomenė, kur nuosavybė bei socialinės privilegijos palyginti saugios ir giminė gali *palyginti* ramiai jomis naudotis (nes čia nuosavybė yra ir stengiasi būti didžiausia šventenybe), kur kiekvienas jos narys iš esmės lieka savo vietoje. Taigi reikia tokios ramios ar palyginti ramios socialinės aplinkos, kad vyktų kaupimas, kad formuotųsi ir įsitvirtintų kilmingos giminės, kad, padedant monetaristinei ekonomikai, galų gale atsirastų kapitalizmas. Atsiradęs jis sugriauna kai kuriuos aukštosios visuomenės bastionus, tačiau tik tam, kad pastatytų kitus, naudingesnius sau ir tokius pat tvirtus bei ilgalaikius.

Šis ilgai trunkantis giminės turto kaupimo laikotarpis, vieną gražią dieną pasibaigiantis efektingais rezultatais, yra toks įprastas mums praeities ar nūdienos reiškinys, jog net sunku suvokti, kad tai išties pagrindinis vakarietiškų visuomenių bruožas. Po teisybei mes pastebime jį tik pakeitę aplinką, išvydę kitokį reginį, kurį mums siūlo visuomenės, esančios už Europos ribų. Tose visuomenėse tai, ką mes vadiname arba galėtume

vadinti *kapitalizmu*, dažniausiai susiduria su nelengvai įveikiamomis ar išvis neįveikiamomis socialinėmis kliūtimis. Tos kliūtys, kontrastuodamos su tuo, ką matėme Europoje, įveda mus į bendros analizės kelią.

Paliksim nuošaly Japoniją, kur iš esmės vyksta tas pats procesas kaip ir Europoje: feodalinė visuomenė čia pamažu nyksta, kapitalistinė visuomenė galų gale iš jos išsivaduoja; Japonija yra seniausių pirklių dinastijų šalis: kai kurios jų, atsiradusios XVII amžiuje, klesti dar ir šiandien. Tačiau vakarietiškoji ir japoniškoji visuomenės – tai vieninteliai beveik savaiminio perėjimo iš feodalinės į pinigais pagrįstą santvarką pavyzdžiai, kuriuos gali pateikti lyginamoji istorija. Kitur atitinkamos Valstybės pozicijos ir visuomeninės padėties bei pinigų teikiamų privilegijų pozicijos yra labai skirtingos, ir būtent iš šitų skirtumų mėginsime pasimokyti.

Imkime Kiniją ir islamo šalis. Netobuli statistiniai duomenys, kuriuos mes gauname, sudaro įspūdį, jog Kinijoje vertikalus socialinis mobilumas yra didesnis nei Europoje. Tai nereiškia, kad privilegijų skaičius čia palyginti didesnis, tačiau

kinų visuomenė kur kas mažiau stabili. Mandarinų konkursai – atviri vartai į atvirą hierarchiją. Nors ir ne visada vykdomi itin sąžiningai, jie iš esmės prieinami visiems socialiniams sluoksniams, bent jau kur kas labiau nei didieji Vakarų universitetai XIX amžiuje. Egzaminai, suteikiantys galimybę užimti aukštas mandarino pareigas, iš tikro yra socialinio žaidimo kortų perdalijimas, nuolatinis *New Deal*. Tačiau pasiekusieji viršūnę tokiu būdu lieka ten tik laikinai, jei norite, *iki gyvos galvos*. Ir turtai, dažnai sukaupti tokiomis aplinkybėmis, ne itin padeda atsirasti tam, kas Europoje vadinama kilminga gimine. Beje, pernelyg turtingos ir galingos giminės jau savaime atrodo įtartinos Valstybei, kuri yra vienintelis teisėtas žemės savininkas, vienintelė teisni imti iš valstiečio mokesčius ir labai budriai seka kasyklų, pramonės ar prekybos veiklą. Kinų valstybė, nepaisant vietinių pirklių ir korumpuotų mandarinų bendradarbiavimo, visada buvo priešiška kapitalizmo suklestėjimui. Kiekvieną syk, kai jis, pasinaudojęs aplinkybėmis, prasimuša, šiek tiek totalitarinė (be tos neigiamos reikšmės, kuri dabar šiam žodžiui teikiama) Valstybė galiausiai jį

sutvarko. Tikrasis kinų kapitalizmas egzistuoja tik už Kinijos ribų – pavyzdžiui, Insulinde, kur kinų pirklys veikia ir viešpatauja visiškai laisvai.

Didžiulėje islamo šalių teritorijoje, ypač iki XVIII amžiaus, žemės nuosavybė yra laikina, nes čia ji irgi teisiškai priklauso valdovui. Vartodami senojo režimo Europos terminą, istorikai pasakytų, kad tai *beneficijos* (arba nuosavybė, skiriama iki gyvos galvos), o ne šeimos *valdos*. Kitaip sakant, senjorijas, t.y. žemę, kaimus, žemės rentą, skirsto Valstybė, kaip kitados būta Karolingų valstybėje, ir jos kiekvieną sykį atsilaisvina po privilegijuotojo asmens mirties. Šitokiu būdu valdovas apmoka ir užsitikrina kareivių ir raitelių paslaugas. Senjorui mirus, jo senjorija ir visas turtas grįžta Stambulo sultonui arba Delio Didžiajam Mogolui. Taigi tie didieji valdovai, kol turi valdžią, gali keisti viešpataujančią visuomenę ir elitą kaip marškinius, jų neprarasdami. Tad visuomenės viršūnė labai dažnai atsinaujina, ir giminės neturi galimybės joje įsišaknyti. Neseniai pasirodžiusi studija apie XVIII amžiaus Kairą nurodo, kad stambiesiems pirkliams nepavyksta perduoti savo pozicijų antrajai kartai.

Politinis visuomenės sluoksnis juos praryja. Indijoje prekybinis gyvenimas yra pastovesnis todėl, kad jis rutuliojasi už nestabilaus elito sluoksnio ribų, saugioje pirklių ir bankininkų kastų aplinkoje.

Iš to, kas pasakyta, paaiškėja mano ginamas teiginys, gana paprastas ir įtikinamas: kapitalizmo proveržį ir sėkmę lemia socialinės sąlygos. Jam reikia tam tikro visuomeninės santvarkos stabilumo, lygiai kaip ir tam tikro Valstybės neutralumo, silpnumo ar nuolaidumo. Bet netgi Vakaruose tas nuolaidumas nevienodas: dėl grynai socialinių tolimoje praeityje atsiradusių priežasčių Prancūzija visuomet buvo nepalankesne kapitalizmui nei, tarkim, Anglija.

Manau, kad šitoks požiūris nesusilauks rimtų prieštaravimų. Tačiau jis kelia naują problemą. Kapitalizmui būtina hierarchija. Bet kas yra toji hierarchija, žvelgiant istoriko akimis, prieš kurias praeina šimtai visuomenių, ir visos jos turi savo hierarchijas? Ir visos galiausiai iškelia į pačią viršūnę saujelę privilegijuotųjų ir atsakingųjų. Tai vakarykštė tiesa, turint galvoje XII amžiaus Veneciją, senojo režimo Europą, pono Thiers'o

laikų ar 1936 metų Prancūziją, kai populiarūs lozungai demaskuodavo „dviejų šimtų šeimų" valdžią. Bet ši tiesa lygiai tinka ir Japonijai, Kinijai, Turkijai, Indijai. Tinka ir mūsų dienoms: net Jungtinėse Valstijose kapitalizmas neišranda hierarchijų, jis jomis tik pasinaudoja, lygiai kaip nėra jis išradęs rinkos ar vartojimo. Ilgos istorinės perspektyvos požiūriu kapitalizmas yra vakaro svečias. Jis atvyksta, kai viskas jau sudėliota į vietas. Kitaip tariant, pati hierarchijos problema yra viršesnė, pranašesnė už jį, iš anksto nužymi jam gaires. Nekapitalistinės visuomenės, deja, irgi nepanaikino hierarchijos.

Visa tai leidžia pradėti ilgas diskusijas, su kuriomis aš, nedarydamas išvadų, mėginu supažindinti skaitytoją savo knygoje. Nes tai iš tikrųjų yra pagrindinė problema, problemų problema. Ar reikia sugriauti hierarchiją, vieno žmogaus priklausomybę nuo kito žmogaus? Taip, atsako Jeanas Paulis Sartre'as 1968 metais. Bet ar tai iš tikrųjų įmanoma?

TREČIAS SKYRIUS

Pasaulio laikas

Ankstesniuose dviejuose skyriuose galvosūkio detalės buvo jums pateiktos arba atskirai, arba mano nuožiūra sugrupuotos taip, kaip reikėjo aiškinimui. Dabar svarbu atkurti patį galvosūkį. Tai yra trečio ir paskutinio mano veikalo tomo, pavadinto *Pasaulio laikas,* tikslas. Jau pats pavadinimas rodo, ko aš siekiu: susieti kapitalizmą, jo evoliuciją ir galimybes su bendra pasaulio istorija.

Istorija – tai, kitaip tariant, chronologinė formų, patyrimų seka. *Pasaulio visuma,* – kitaip tariant, XV–XVIII amžiuje išryškėjusi vienovė, tolydžio demonstruojanti savo svarbą visam žmonių gyvenimui, visoms pasaulio visuomenėms, ekono-

mikoms bei civilizacijoms. Ir štai šis pasaulis įtvirtina save po nelygybės ženklu. Dabartinis jo vaizdas – pasiturinčios šalys iš vienos pusės, silpnai išsivysčiusios iš kitos – *mutatis mutandis*, jau ryškus XV–XVIII amžiuje. Žinoma, pasiturinčios ir neturtingos šalys nebuvo vis tos pačios nuo Jacques'o Coeuro iki Jeano Bodin'o, nuo Adamo Smitho iki Keynes'o laikų; ratas pasisuko. Tačiau pasaulio tvarka beveik nepasikeitė: *struktūriškai* jis ir toliau lieka padalintas į privilegijuotuosius ir neprivilegijuotus. Esama tam tikros pasaulinės visuomenės, hierarchizuotos kaip ir paprasta visuomenė, ji tarsi padidintas, tačiau atpažįstamas pastarosios atvaizdas. Juk galiausiai mikrokosmo ir makrokosmo struktūra yra ta pati. Kodėl? Būtent šitai aš ir mėginsiu paaiškinti, bet nesu tikras, kad man pavyks. Istorikas geriau mato visus „kaip", o ne „kodėl", ir didžiųjų problemų padarinius regi aiškiau nei ištakas. Suprantama, tai jį dar labiau paskatina ieškoti tų ištakų, kurios taip sistemingai pro jį prasprūsta ir iš jo šaiposi.

I

Pravartu dar kartą susitarti dėl terminų. Mums reikės naudotis dviem sąvokomis: *pasaulinė ekonomika* bei *ekonominis pasaulis,* ir antroji sąvoka net svarbesnė už pirmąją. *Pasaulinė ekonomika* – tai pasaulio ekonomikos visuma, „viso pasaulio rinka", šį terminą jau yra vartojęs Sismondis. O terminu *ekonominis pasaulis,* kurį pasidariau pagal vokišką *Weltwirtschaft,* aš vadinu tik kokios nors vienos mūsų planetos dalies ekonomiką tuo atveju, kai ji sudaro ekonominį visetą. Jau seniai esu rašęs, kad XVI amžiuje Viduržemio jūros regiono ekonomika viena pati buvo tas *Weltwirtschaft,* tas ekonominis pasaulis, vokiškai dar galėtum pasakyti: *ein Welt für sich,* pasaulis sau.

Ekonominis pasaulis galėtų būti apibrėžtas kaip trejopas reiškinys:

– Jis užima konkrečią geografinę erdvę; taigi turi jį nusakančias ribas, kurios, nors ir gana lėtai, bet kinta. Retkarčiais jos neišvengiamai suyra, bet tai atsitinka nedažnai: pavyzdžiui, taip atsitiko po didžiųjų XV amžiaus pabaigos atradimų. Taip atsitiko 1689 metais, kai Rusija Petro Didžiojo

dėka atsivėrė Europos ekonomikai. Įsivaizduokime, kad šiandien Kinijos bei SSRS ekonomikos atsiveria laisvai, visiškai ir negrįžtamai: tai reikštų šiuo metu egzistuojančios Vakarų erdvės ribų suirimą.

– Ekonominis pasaulis visada pripažįsta *polių*, *centrą*, kuriuo tampa dominuojantis miestas, kitados miestas-valstybė, šiandien – sostinė, turėkit galvoje – tai ekonominė sostinė (Jungtinėse Valstijose Niujorkas, o ne Vašingtonas). Beje, tame pačiame ekonominiame pasaulyje gali būti, ir net gana ilgai, sykiu du centrai: Roma ir Aleksandrija Augusto, Antonijaus ir Kleopatros laikais, Venecija ir Genuja Kjodžos karo metu (1378–1381), Londonas ir Amsterdamas XVIII amžiuje, kol Olandija dar nebuvo visiškai išstumta. Juk galiausiai vienas iš tų dviejų centrų visada būna išstumtas. 1929 metais pasaulio centras po šiokių tokių dvejonių tvirtai persikėlė iš Londono į Niujorką.

– Kiekvienas ekonominis pasaulis susiskirsto į laipsniškas zonas. Šerdis, kitaip tariant, aplink centrą išsidėstęs regionas: Jungtinės Provincijos (tačiau ne visos Jungtinės Provincijos) XVII amžiuje, pasaulyje dominuojant Amsterdamui;

Anglija (bet ne visa Anglija) nuo 1780 metų, Amsterdamą galutinai išstūmus Londonui. Toliau aplink centrinę ašį išsidėsto tarpinės zonos. Galiausiai labai erdvūs pakraščiai, kurie ekonominį pasaulį apibūdinančiame darbo pasidalijime yra greičiau pavaldūs ir priklausomi, o ne aktyvūs dalyviai. Šiose periferinėse zonose žmonių gyvenimas dažnai primena skaistyklą ar net pragarą. Ir tai priklauso būtent nuo jų geografinės padėties.

Šios pernelyg skubotos pastabos, matyt, reikalauja paaiškinimų bei pateisinimų. Jūs rasite juos trečiame mano knygos tome, tačiau tiksliai įvertinti juos galite perskaitę Immanuelio Wallersteino knygą *The Modern World System*, 1974 metais pasirodžiusią Jungtinėse Valstijose, o Prancūzijoje išleistą pavadinimu *Pasaulio sistema nuo XV amžiaus iki mūsų dienų* (Flammariono leidykla). Tai, kad aš vienu ar kitu atveju, netgi dėl vienos kitos pagrindinės krypties ne visada sutinku su šiuo autoriumi, ne itin svarbu. Iš esmės mūsų požiūriai sutampa, nors Immanueliui Wallersteinui egzistuoja tik vienas ekonominis pasaulis: tas, kuris susikūrė Europoje ir tik nuo XVI amžiaus, o aš manau, kad pasaulis gerokai anksčiau, negu jį visą

pažino Europos žmogus, nuo viduramžių ir net nuo antikos laikų buvo pasidalijęs į daugiau ar mažiau centralizuotas, daugiau ar mažiau susijusias ekonomines zonas, t.y. į *keletą koegzistuojančių* ekonominių pasaulių.

Šios koegzistuojančios ekonomikos, tarp kurių vyksta tik labai riboti mainai, pasidalija apgyvendintą planetos erdvę, išsidėsčiusią šiapus ir anapus gana plačių gretimų regionų, į kuriuos skverbtis prekybai paprastai nenaudinga, išskyrus keletą išimčių. Iki pat Petro Didžiojo laikų Rusija pati savaime yra vienas tokių ekonominių pasaulių, iš esmės gyvenanti iš savęs ir savimi. Didžiulė Turkų imperija iki pat XVIII amžiaus pabaigos irgi yra vienas tokių ekonominių pasaulių. Ir atvirkščiai, Karolio V ar Pilypo II imperija, nors ir didžiulė, tokio pasaulio nesudaro: nuo pat savo atsiradimo ji yra įtraukta į Europos pagrindu sudarytą senos ir gyvybingos ekonomikos tinklą. Nes iki 1492 metų, prieš Kristupo Kolumbo kelionę, Europa, plius Viduržemio jūros regionas su savo čiuptuvais, nukreiptais į Tolimuosius Rytus, irgi yra ekonominis pasaulis, tuomet susitelkęs apie šlovingąją Veneciją. Jis

išsiplės Didžiųjų Atradimų laikais, prisijungs Atlanto vandenyną, jo salas ir pakrantes, paskui pamažu užkariaus Amerikos žemyną; taip pat užmegs daugiau ryšių su tuomet dar autonomiškais ekonominiais pasauliais, tokiais kaip Indija, Insulindas ir Kinija. Tuo laiku Europoje jo svorio centras persikels iš pietų į šiaurę, į Antverpeną, paskui į Amsterdamą, o ne – atkreipkit į tai dėmesį – Ispanijos ar Portugalijos imperijos centrus Seviliją ir Lisaboną.

Taigi ant pasaulio žemėlapio bei jo istorijos galima uždėti permatomą kalkę, kur pieštuku apytikriai pažymėtos kiekvienõs konkrečiõs istorinės epochos ekonominių pasaulių ribos. Kadangi šie pasauliai keičiasi lėtai, mes turime visas galimybes juos išstudijuoti, pamatyti, kaip jie gyvuoja ir nustatyti jų svorį. Deformuodamiesi iš lėto, jie ženklina gilumine pasaulio istoriją. Mes ją apžvelgsime prabėgomis, nes mums rūpi tik parodyti, kaip vienas kitą keičiantys ekonominiai pasauliai, kuriami Europos pagrindu nuo europinės ekspansijos laikų, paaiškina arba nepaaiškina kapitalizmo funkcionavimo nei jo ekspansijos. Mes mielai pasakytume iš anksto, kad

šie tipiški ekonominiai pasauliai buvo europinio, o vėliau ir pasaulinio kapitalizmo matricos. Šiaip ar taip, tai tas paaiškinimas, prie kurio gana apdairiai ir neskubėdamas einu.

II

Gilumine istorija. Mes jos neatskleidžiame, mes tik ją iškeliame į dienos šviesą. Kaip yra pasakęs Lucienas Febvre'as: „Mes jai suteikiame aukštą rangą". Ir jau vien tai yra daug. Jūs įsitikinsite tuo, jei aš tolydžio akcentuosiu iš pradžių centro pakitimus, ekonominių pasaulių *decentracijas,* o paskui ir viso ekonominio pasaulio pasidalijimą į koncentriškas zonas.

Kiekvieną sykį, kai tik liaujasi egzistavęs vienas centras, iš karto atsiranda kitas, tarytum ekonominis pasaulis be svorio centro, be tam tikro poliaus negalėtų gyvuoti, tačiau šitie vienų centrų išnykimai ir kitų atsiradimai yra reti ir dėl to juo

labiau svarbūs. Europoje ir jos prisijungtose zonose toks centras atsirado apie 1380 metus, ir tuokart iškilo Venecija. Apie 1500-uosius įvyksta staigus ir milžiniškas šuolis iš Venecijos į Antverpeną, vėliau, apie 1550–1560 metus, Europos ekonomikos centras grįžta prie Viduržemio jūros, tik šįkart svarstyklių lėkštė nusveria Genujos naudai; galiausiai apie 1590–1610 metus jis persikelia į Amsterdamą, kur stabilizuojasi beveik dviem amžiams. 1780–1815 metais jis nusikels į Londoną, 1929-aisiais perkirs Atlanto vandenyną ir įsikurs Niujorke.

Taigi Europos pasaulio laikrodis penkis kartus mušė lemtingą valandą, ir kiekvieną sykį šie centrai keldavosi iš vienos vietos į kitą lydimi kovų, susirėmimų, didžiulių ekonominių krizių. Paprastai būtent tie nepalankūs ekonomikai laikai kerta lemiamą smūgį senajam, jau merdinčiam centrui ir sudaro galimybes iškilti naujam. Visa tai vyksta, žinoma, be matematinio tikslumo: užsitęsusi krizė yra išbandymas, stiprūs jį atlaiko, o silpnieji žlunga. Taigi centras nebraška nuo kiekvieno smūgio. Priešingai, XVII amžiaus krizės dažniausiai baigdavosi Amsterdamo naudai.

Šiandien mes jau keletą metų išgyvename pasaulinę krizę, kuri pasirodė besanti stipri ir ilgalaikė. Jeigu Niujorkas neatlaikytų išbandymo – tuo aš visiškai netikiu – pasaulis turėtų susirasti arba susigalvoti naują centrą; jei Jungtinės Valstijos atsilaikys, kaip iš viso numanu, jos gali išeiti iš šio išbandymo dar labiau sustiprėjusios, nes kitų šalių ekonomikas, ko gero, daugiau nualins sunki padėtis, kurioje dabar esame atsidūrę.

Šiaip ar taip, centro atsiradimas, išnykimas ar persikėlimas į kitą vietą paprastai, rodos, yra susijęs su užsitęsusiomis bendrosios ekonomikos krizėmis. Todėl, matyt, nuo šių krizių ir reikia pradėti gvildenti šią sudėtingą temą – išnarstyti visus mechanizmus, kurie nulemia bendrosios istorijos pervartas. Šiek tiek detaliau panagrinėtas pavyzdys išvaduos mus nuo pernelyg ilgo aiškinimo. Po permainų ir politinių negandų, kilusių dėl to, kad pasaulio centras neįsitvirtino Antverpene, atsigriebė ir antrąją XVI amžiaus pusę klestėjo visas Viduržemio jūros regionas. Baltasis metalas, kuris iš Amerikos kasyklų dideliais kiekiais buvo iki tol gabenamas per Ispaniją ir Atlanto vandenynu patekdavo į Flandriją, nuo

1568 metų keliauja per Vidinę jūrą, ir Genuja tampa jo perskirstymo centru. Tuo metu Viduržemio jūros regionas nuo Gibraltaro sąsiaurio iki pat Rytų jūrų patyrė savotišką ekonominį renesansą. Tačiau šis „Genujiečių amžiumi" pavadintas periodas trunka neilgai. Situacija pablogėja, ir genujietiškos Linksmybių mugės, beveik pusę amžiaus buvusios stambiu Europos sandėrių *kliringo* centru, maždaug nuo 1621-ųjų praranda savo itin svarbų vaidmenį. Viduržemio jūra, kaip ir reikėjo tikėtis po Didžiųjų Atradimų, vėl tampa antraeilės reikšmės erdve ir tokia išlieka dar ilgai.

Šis Viduržemio jūros regiono nuosmukis po šimto metų nuo Kristupo Kolumbo kelionių, taigi po ilgo ir nuostabaus atokvėpio, yra viena svarbiausių problemų, keliamų jau seniai išleistoje storoje mano knygoje apie Viduržemio jūros erdvę. Kuria data pažymėti šį atoslūgį? 1610, 1620, 1650 metais? Ir svarbiausia, kokius procesus aptarti? Pastarasis klausimas, pats reikšmingiausias, man regis, puikiai ir tiksliai buvo išspręstas Richardo T. Rappo straipsnyje (*The Journal of Economic History*, 1975). Aš mielai pripažįstu, kad tai vienas pačių puikiausių straipsnių, kuriuos man

teko kada nors skaityti. Mums buvo įrodyta, kad nuo 1570 metų Viduržemio jūros pasaulis buvo varginamas, jaukiamas ir plėšiamas Šiaurės laivų bei pirklių ir kad savo *pradinį turtą* jie susikrovė ne iš indų bendrovių ir ne iš nuotykių septyniose pasaulio jūrose. Jie puolė grobti jau sukauptus Vidinėje jūroje turtus ir nusavino juos visais įmanomais būdais, geriausiais ir pačiais blogiausiais. Jie užtvindė Viduržemio jūros pakrantes pigiomis, dažniausiai labai prastos kokybės prekėmis, sąmoningai imituodami puikius Pietų audinius, netgi pažymėdami juos visame pasaulyje pagarsėjusiais venecijietiškais antspaudais, kad su šia *etikete* parduotų paprastuose Venecijos turguose. Taip Viduržemio jūros prekyba prarasdavo sykiu ir savo klientūrą, ir savo reputaciją. Įsivaizduokite, kas atsitiktų, jei naujosios šalys dvidešimt, trisdešimt ar keturiasdešimt metų turėtų galimybę sistemingai naudotis Jungtinių Valstijų užsienio ar netgi vidaus rinka, pardavinėdamos ten savo produkciją su etikete *made in USA*.

Trumpai tariant, šiauriečių pergalę nulėmė ne geresnis dalyko išmanymas, ne natūrali pramonės konkurencija (nors žemesnis darbo už-

mokestis, be abejonės, veikė jų naudai), ne jų perėjimas į reformaciją. Jų politika buvo tiesiog jėga išstumti ankstesnius laimėtojus. Ar bereikia sakyti, kad ši taisyklė tebegalioja? Pirmajame pasauliniame kare prasidėjęs Lenino demaskuotas smurtinis pasaulio padalijimas nėra jau toks naujas, kaip jis manė. Ir argi tai nevyksta ir nūdienos pasaulyje? Tie, kurie yra centre arba arti centro, turi visas teises į kitus.

Iš čia kyla ir antroji mūsų suformuluota problema: viso ekonominio pasaulio pasiskirstymas koncentriškomis zonomis, kurių egzistavimo sąlygos juo nepalankesnės, juo jos toliau nuo savo triumfuojančio centro.

Prabanga, turtai, gyvenimo džiaugsmas susitelkia ekonominio pasaulio centre, jo šerdyje. Būtent čia istorijos saulėje sužėri ryškiausios spalvos, čia turime aukštas kainas, didelius atlyginimus, banką, „karališkas“ prekes, pelningas pramonės šakas, kapitalistinį žemės ūkį; būtent čia prasideda ir užsibaigia tolimosios prekybos maršrutai, suplaukia brangieji metalai, tvirta

valiuta ir vertybiniai popieriai. Kiekviena ekonominė naujovė įsitvirtina šičia: keliautojas tai pastebi, žvelgdamas į XV amžiaus Veneciją, XVII amžiaus Amsterdamą, XVIII amžiaus Londoną ar nūdienos Niujorką. Čia dažniausiai pamatysime ir paskutines technikos naujoves kartu su jas lydinčiu fundamentaliuoju mokslu. Čia randa prieglobstį „laisvės", nevisiškai išgalvotos, bet ir nevisiškai realios. Pamąstykime apie tai, kas buvo vadinama gyvenimo laisve Venecijoje arba laisvėmis Olandijoje ar Anglijoje!

Šis gyvenimo lygis kiek smukteli, persikėlus į *tarpines* šalis, centro kaimynes, konkurentes bei varžoves. Čia regime nedaug laisvų valstiečių, nedaug laisvų žmonių, netobulus mainus, nevisiškai susiformavusias, dažnai išorinių jėgų valdomas bankines ir finansines organizacijas, gana tradicinę pramonę. Kad ir kokia puiki atrodo XVIII amžiaus Prancūzija, pragyvenimo lygio joje nepalyginsi su pragyvenimo lygiu Anglijoje. Johnas Bullis, „nusipenėjęs" mėsos valgytojas, avi batais, o prancūzas Jacques'as Bonhomme'as, liesas duonos valgytojas, liguistas ir išblyškęs, be laiko susenęs, vaikšto apsiavęs klumpėmis.

Bet kaip pasijuntame toli Prancūzijos, patekę į pakraščių regionus! Orientyru imkim maždaug 1650 metus, kai pasaulio centras buvo mažutė Olandija, veikiau Amsterdamas. Tarpinėmis, antrinėmis zonomis tampa visa likusi labai aktyvi Europos dalis, t.y. Baltijos, Šiaurės jūros šalys, Anglija, Reino ir Elbės Vokietija, Prancūzija, Portugalija, Ispanija, Italija į šiaurę nuo Romos. Pakraščių regionai – tai Škotija, Airija bei Skandinavija šiaurėje, visa Europa į rytus nuo Hamburgo-Venecijos linijos, Italija į pietus nuo Romos (Neapolis, Sicilija); galiausiai, anapus Atlanto, pats tipiškiausias pakraštys – sueuropinta Amerika. Išskyrus Kanadą ir angliškąsias Amerikos kolonijas jų įkūrimo pradžioje, visas Naujasis Pasaulis paženklintas *vergijos* ženklu. Lygiai taip ir Centrinės Europos pakraštys, iki Lenkijos ir už jos, yra *antrinės vergovės* zona, t.y. vergovės, kuri, beveik išnykusi Vakaruose, vėl buvo čia įvesta XVI amžiuje.

Trumpai tariant, 1650-ųjų Europos ekonominis pasaulis – tai visuomenių susigretinimas, koegzistencija, pradedant jau kapitalistine Olandijos visuomene ir baigiant vergiškomis ir

vergvaldiškomis visuomenėmis, esančiomis pačioje skalės apačioje. Šis vienalaikiškumas, šis sinchronizmas vėl iškelia visas problemas sykiu. Kapitalizmas iš tikrųjų gyvuoja šio taisyklingo susiskirstymo į lygmenis dėka: pakraščių zonos išlaiko viduriniąsias ir ypač centrines zonas. O kas gi yra centras, jei ne dominuojanti viršūnė, jei ne kapitalistinė visos konstrukcijos *superstruktūra*? Kadangi egzistuoja *perspektyvų sąveika*, tai, centrui priklausant nuo aprūpinimo iš periferijos, ši irgi priklauso nuo diktuojančio jai savo tvarką centro reikmių. Šiaip ar taip, būtent Vakarų Europa perkėlė į Naująjį Pasaulį, tarsi ją iš naujo išradusi, antikinę vergvaldystę, ir būtent ji, savo ekonomikos verčiama, „įvedė" antrinę vergovę Rytų Europoje. Todėl toks svarus Immanuelio Wallersteino teiginys: kapitalizmas – tai pasaulio nelygybės sukūrimas; jo plėtotei būtinas tarptautinės ekonomikos bendradarbiavimas. Jis yra akivaizdžiai begalinės autoritariškai organizuotos erdvės kūdikis. Ribotoje ekonominėje erdvėje jis nebūtų taip išsivystęs. Ko gero, nebūtų išvis galėjęs vystytis be kitų tarnystės.

Šis teiginys kapitalizmą aiškina kitaip nei įprastinis *perimamumo* modelis: vergija – baudžiava – kapitalizmas. Jis akcentuoja vienalaikiškumą, sinchroniškumą, pernelyg savotišką ir todėl itin reikšmingą. Tačiau jis nepaaiškina, negali visko paaiškinti. Bent jau tuo aspektu, kurį aš manau esant esminį šiuolaikinio kapitalizmo atsiradimui: turiu galvoje tai, kas vyksta *anapus* Europos ekonominio pasaulio ribų.

Iš tikrųjų iki pat XVIII amžiaus pabaigos ir tikrosios pasaulinės ekonomikos atsiradimo, Azijoje irgi egzistuoja gerai organizuoti ir veiklūs ekonominiai pasauliai: turiu galvoje Kiniją, Japoniją, Indijos-Insulindo bloką, islamo šalis. Įprasta sakyti, ir, beje, tai tikra tiesa, kad ryšiai tarp šių ekonomikų ir Europos ekonomikos tėra paviršutiniški, kad tas ekonomikas sieja tik keletas prabangos dalykų – ypač prieskoniai, pipirai, šilkas, – parduodamų už pinigus, ir kad tai tėra tik lašas jūroje, palyginti su egzistuojančiais ekonominiais klodais. Ko gero, bet šie riboti, taip sakant, paviršutiniški mainai yra *mainai, kuriuos iš kiekvienos pusės pasirenka didysis kapitalas,* tad jie taip pat nėra ir negali

būti atsitiktiniai. Aš netgi manau, kad visas ekonominis pasaulis dažnai yra manipuliuojamas iš išorės. Didžioji Europos istorija atkakliai tai kartoja, ir niekam neatrodo, kad ji klysta teikdama tiek reikšmės Vasco da Gamos atvykimui į Kalkutą 1498 metais, olando Kornelijaus Houtmano sustojimui dideliame Javos uoste Bantame 1595-aisiais, Roberto Clivo pergalei Plasi kaime 1757-aisiais, po kurios Bengalija atiteko Anglijai. Lemtis avi septynmyliais batais. Ji kerta iš toli.

III

Aš jau minėjau tam tikrą ekonominių pasaulių seką Europoje, kalbėdamas apie centrus, kurie juos vieną po kito sukurdavo ir įkvėpdavo jiems gyvybę. Reikia pažymėti, kad maždaug iki 1750 metų tokie valdantys centrai visada būdavo miestai arba miestai-valstybės. Kadangi galima drąsiai teigti, jog Amsterdamas, XVIII amžiaus vidury dar dominuojantis pasaulinėje ekonomikoje, buvo paskutinis miestas-valstybė, paskutinis *polis* istorijoje.

Už jo ribų esančios Jungtinės Provincijos teturi iliuzinę valdžią. Amsterdamas viešpatauja vienas, tai žėrintis švyturys, matomas iš viso pasaulio: ir nuo Antilų jūros, ir nuo Japonijos pakraščių. Švietimo amžiaus viduryje, priešingai, prasideda kita era. Londonas, naujasis valdovas, tai ne miestas-valstybė, tai Britanijos salų sostinė, kuriai šios salos davė galingą neįveikiamą ginklą – *nacionalinę rinką*.

Taigi turime dvi fazes: miestiškus darinius bei įtakas ir „nacionalinius" darinius bei įtakas. Visa tai apžvelgsime greitomis: ne tik todėl, kad šie faktai jums puikiai žinomi, o ir aš apie tai jau esu kalbėjęs, bet ir todėl, kad, man regis, svarbu viena – šitų žinomų faktų visuma, nes tik šios visumos požiūriu kapitalizmo problema iškyla ir atsiskleidžia gana naujai.

Iki pat 1750 metų Europa bus paeiliui susijusi su svarbiausiais miestais, kuriuos pats jų vaidmuo pavertė prakeiktais monstrais: Venecija, Antverpenu, Ženeva, Amsterdamu. Tačiau XIII amžiuje nė vienas šių miestų dar neviešpatauja ekonominiame gyvenime. Tai nereiškia, kad tuo metu Europa dar nėra sustruktūrintas, organizuotas

ekonominis pasaulis. Viduržemio jūros regionas, kurį laiką užkariautas islamo, vėl atsiverčia į krikščionybę, ir Rytų prekyba pasiūlo Vakarams tą toli siekiantį ir kerintį čiuptuvą, be kurio, žinoma, negali būti ekonominio pasaulio, verto šio vardo. Aiškiai išsiskiria du pagrindiniai regionai: Italija – pietuose ir Olandija – šiaurėje. O visos tos sistemos svorio centras nusistovi pusiaukelėje tarp šitų dviejų zonų: Šampanės ir Brijė mugėse, kurios yra dirbtiniai miestai palydovai šalia vieno nemažo miesto – Trua – ir trijų kitų antraeilės reikšmės miestų: Provenso, Baro prie Obo ir Lanji.

Būtų per drąsu sakyti, kad šis svorio centras atsiranda tuščioje vietoje, juo labiau kad jis ne itin nutolęs nuo Paryžiaus, tais laikais didelio prekybinio miesto, kurį švietė klestinčios Liudviko Šventojo monarchijos ir išskirtinis universiteto spindesys. Humanizmo istorikas Giuseppė Toffaninas nesuklydo savo knygą apie XIII amžių (tuo metu Roma savo kultūrinį viešpatavimą perleido Paryžiui) reikšmingai pavadindamas *Il Secolo senza Roma*. Tačiau visiškai akivaizdu, jog tuometinis Paryžiaus suklestėjimas yra susijęs su

triukšmingomis ir aktyviomis Šampanės mugėmis, beveik nuolatinių tarptautinių susitikimų vieta. Šiaurės, Nyderlandų plačiąja prasme (ten nuo Marnos krantų iki Zeiderzės plytinčios erdvės nusėtos šeimyninėmis vilnos, kanapių pluošto bei linų apdorojimo įmonėmis), gelumbė ir drobė keičiamos į pipirus, prieskonius arba parduodamos italų pirkliams bei palūkininkams už pinigus. Šitie prabangos dalykų mainai buvo riboti, tačiau jų pakako, kad būtų užvestas galingas prekybos, gamybos, transporto ir kreditų mechanizmas ir kad šios mugės taptų tuometinės Europos ekonominiu centru.

XIII amžiaus pabaigoje Šampanės mugės liaujasi klestėjusios dėl įvairių priežasčių: nutiesiama tiesioginė jūrų prekybos linija tarp Viduržemio jūros pakrančių ir Briugės miesto – vandens kelias nurungia sausumos kelią; suaktyvėja prekyba šiaurės-pietų keliu iš vokiečių miestų per Simplono ir Sen Gotardo perėjas; galiausiai industrializuojasi italų miestai: anksčiau tenkinęsi nebalintų šiaurietiškų drobių dažymu, dabar jie pradeda jas austi, ir Florencijoje suklesti *Arte della lana*. Bet svarbiausia – įprastinį savo vaidmenį suvaidins

sunki ekonominė krizė, prasidėjusi XIV amžiuje netrukus po juodojo maro tragedijos: Italija, galingiausias Šampanės mainų partneris, išeis iš to išbandymo nugalėtoja. Ji tapo, veikiau pakartotinai tapo, neginčijamu Europos gyvenimo centru. Netrukus ji pakreips savo naudai visus tarp Šiaurės ir Pietų vykstančius mainus, be to, prekės patenkančios į ją iš Tolimųjų Rytų per Persų įlanką, Raudonąją jūrą ir Rytų karavanais, *a priori* atvers jai visus Europos turgus.

Tiesą sakant, italų dominavimas ilgai bus pasiskirstęs tarp keturių galingų miestų: Venecijos, Milano, Florencijos ir Genujos. Tik 1381 metais, pralaimėjus Genujai, prasideda ilgas ir ne visada ramus Venecijos viešpatavimas. Vis dėlto jis truks ilgiau nei šimtmetį, kol Venecija karaliaus Rytų aikštėse ir bus pagrindinė paklausių Tolimųjų Rytų prekių perskirstytoja visai jos link besiveržiančiai Europai. XVI amžiuje Švento Morkaus miestą nukonkuruoja Antverpenas: jis tampa gausiai Portugalijos per Atlantą importuojamų pipirų sandėliu, – štai kodėl šis Esko uostas virsta

didžiuliu centru, Atlanto vandenyno ir Šiaurės Europos prekybos šeimininku. Vėliau dėl įvairių politinių priežasčių, susijusių su ispanų karu Nyderlanduose (jų aiškinimas užimtų pernelyg daug laiko), pagrindinis vaidmuo atiteks Genujai. Švento Jurgio miestas susikrauna turtus ne iš Rytų prekybos, o iš prekybos su Naujuoju Pasauliu, su Sevilija ir iš baltojo metalo upių, plūstančių iš Amerikos kasyklų; jis tampa to metalo perskirstytoju Europoje. Galiausiai Amsterdamas viską suderina: ilgas, daugiau nei pusantro šimtmečio trukęs jo dominavimas nuo Baltijos jūros iki Artimųjų Rytų valstybių ir Molukų salų iš esmės pagrįstas tuo, kad, viena vertus, jis neginčytinai nusavino Šiaurės prekes, kita vertus, gana greitai užgrobė *„subtilių prieskonių"*: cinamono, gvazdikėlių ir t.t. *visus* šaltinius Tolimuosiuose Rytuose. Šie kvazimonopoliai leidžia jam beveik visur veikti taip, kaip jis nori.

Bet palikime šiuos miestus-imperijas, kad greičiau prieitume prie didžiulės nacionalinių rinkų ir nacionalinių ekonomikų problemos.

Nacionalinė ekonomika – tai politinė erdvė, kurią kiekviena valstybė, atsižvelgdama į materialinio gyvenimo reikalavimus ir naujoves, paverčia *koherentiška*, vieninga ekonomine erdve, kur įvairios veiklos rūšys gali būti nukreiptos viena linkme. Šį žygdarbį, ko gero, bus paankstintai atlikusi tik Anglija. Turiu galvoje jos revoliucijas: agrarinę, politinę, finansinę, pramonės. Prie šito sąrašo reikėtų pridurti, įvardijant savo nuožiūra, dar ir tą revoliuciją, kuri sukūrė Anglijos nacionalinę rinką. Otto Hintze, kritikuodamas Sombartą, vienas iš pirmųjų pabrėžė, kokia reikšminga buvo permaina, susijusi su sąlygine transporto priemonių gausa gana ankštoje teritorijoje – prie tankaus upių bei kanalų tinklo ir didelio vežimų bei nešulinių gyvulių skaičiaus prisideda pakrantės jūrų laivyba. Londonui tarpininkaujant, Anglijos provincijos keičiasi savo produktais ir juos eksportuoja, juoba kad čia labai anksti buvo išsivaduota nuo muito bei vidinių rinkliavų. Pagaliau 1707 metais Anglija susijungė su Škotija, o 1801-aisiais – su Airija.

Jūs pagalvosite, kad tokį pat žygdarbį jau buvo atlikusios Jungtinės Provincijos, tik jų teritorija buvo labai maža ir nesugebėjo išmaitinti net savo pačios gyventojų. Šita vidaus rinka beveik nieko nereiškia olandų kapitalistams, kurių visas dėmesys nukreiptas vien į tarptautinę rinką. O dėl Prancūzijos, tai ji susidūrė su pernelyg gausiomis kliūtimis: ekonominis atsilikimas, palyginti didelė teritorija, pernelyg menkos gyventojų pajamos, sudėtingi vidiniai ryšiai ir, galiausiai, nevykusiai parinktas centras. Tų laikų transportui tai buvo per plati šalis, perdėm marga, perdėm neorganizuota. Edwardas Foxas savo daug triukšmo sukėlusioje knygoje nesunkiai įrodė egzistavus bent jau dvi Prancūzijas: viena – jūrinė, gyvybinga, lanksti, iš karto įtraukta į ekonominio XVIII amžiaus pakilimo sūkurį, tačiau menkai susijusi su užkampiais, kadangi visi jos žvilgsniai nukreipti į išorinį pasaulį; kita – kontinentinė, žemvaldiška, konservatyvi, įpratusi prie vietinio akiračio, nesuvokianti ekonominių tarptautinio kapitalizmo privalumų. Ir būtent ta antroji Prancūzija tvirtai laikė savo rankose politinę valdžią. Be to, Paryžius, šalies valdymo centras,

esantis teritorijos viduryje, netgi ir nebuvo ekonominė Prancūzijos sostinė; tą vaidmenį nuo 1461 metų, įsisteigus mugėms, ilgai vaidino Lionas. XVI amžiaus pabaigoje buvo kiek pasistūmėta Paryžiaus link, bet neilgam. Ir tik po 1709-ųjų, po Samuelio Bernard'o „bankroto", Paryžius tampa ekonominiu Prancūzijos rinkos centru, o 1724 metais, reorganizavus Paryžiaus biržą, ta rinka ima vaidinti savo vaidmenį. Bet jau vėlu, ir variklis, nors ir paleistas Liudviko XVI laikais visu pajėgumu, nebegali nei pagyvinti, nei užkariauti visos krašto erdvės.

Anglijos likimas klostėsi kitaip. Ji teturėjo vieną centrą, Londoną, kuris nuo XV amžiaus tampa ir ekonominiu, ir politiniu jos centru ir, greit formuodamasis, sykiu modeliuoja angliškąją rinką taip, kaip jam patogu, tai yra taip, kaip patogu stambiesiems vietiniams pirkliams.

Kita vertus, Anglija yra sala, ir tai padėjo jai atsiriboti nuo svetimos įtakos, išvengti užsienio kapitalizmo kišimosi. To neišvengė Antverpenas, kai Thomas Greshamas 1558 metais įkūrė Mainų sandėlį. Tas pats atsitiko su Hanzos pirkliais, kai 1597-aisiais buvo uždarytas Stahlhofas

ir panaikintos buvusių jo šeimininkų privilegijos. Tas pats ištiko Amsterdamą, 1651-aisiais priėmus pirmąjį Navigacijos aktą. Tuo metu Amsterdamas vadovavo visai Europos prekybai. Tačiau Anglija turėjo galimybę daryti jam spaudimą: olandų burlaiviams, priklausomiems nuo vėjo, buvo būtini reguliarūs sustojimai Anglijos uostuose. Tikriausiai šitai ir paaiškina, kodėl Olandija sutiko su tokiomis globėjiškomis Anglijos priemonėmis, kurių ji niekada nepripažino jokiai kitai šaliai. Vienaip ar kitaip, Anglija geriau negu bet kuri kita Europos valstybė sugebėjo apsaugoti savo nacionalinę rinką ir gimstančią pramonę. Ir anksto ruošiama (manau, nuo 1713 metų Utrechto sutarties), lėta Anglijos pergalė prieš Prancūziją tampa akivaizdi 1786 metais (sudarius Edeno sutartį) ir triumfuoja 1815-aisiais.

Išėjus į areną Londonui, perverčiamas Europos ir pasaulio ekonominės istorijos puslapis, kadangi Anglijos įgyta ekonominė persvara, suteikusi jai ir politinio lyderio vaidmenį, žymi daugiaamžės eros pabaigą. Baigėsi epocha, kai ekonomikai vadovavo miestai, baigėsi epocha ekonominių pasaulių, kurie, nepaisant Europos pastangų ir

troškimų, nesugebėjo iš vidaus išlaikyti likusios pasaulio dalies. Tai, kas pavyko Anglijai Amsterdamo sąskaita, nėra vien tik praeities žygdarbių pakartojimas, o nauja pergalė.

Šis pasaulio užkariavimas buvo sunkus, pertraukiamas incidentų bei dramų, tačiau Anglija įtvirtino savo dominavimą, peržengė tas kliūtis. Pirmąkart europietiška pasaulinė ekonomika, nustumdama į šalį kitas, stengsis paimti valdžion pasaulinę ekonomiką ir tapatinsis su ja visame pasaulyje, kur prieš anglą išnyks bet kokios kliūtys, pirmiausia prieš anglą, bet drauge ir prieš europietį. Taip dalykai klostysis iki pat 1914 metų. André Siegfriedas, gimęs 1875-aisiais ir, prasidėjus mūsų amžiui, turėjęs 25 metus, kur kas vėliau, jau sienų išraižytame pasaulyje, entuziastingai prisimindavo, kaip kitados apkeliavo visą pasaulį turėdamas tik vizitinę kortelę, atstojusią asmens dokumentą! Tai *pax britanica* stebuklas, už kurį tam tikras žmonių skaičius, žinoma, sumokėjo...

IV

Pramonės revoliucija Anglijoje, kurią dar turime aptarti, salos dominavimui buvo tarsi jaunystės eliksyras, tarsi naujas jos galios patvirtinimas. Bet nebijokit, aš nepulsiu stačia galva ir nepasinersiu į šią milžinišką istorijos problemą, kuri, teisybę sakant, pasiekė ir mūsų laikus, iškyla ir prieš mūsų akis. Industrija vis dar mus supa, ji vis dar revoliucinga ir grėsminga. Nesibaiminkit, aš parodysiu tik šito milžiniško judėjimo pradžią ir nesileisiu į tas prašmatnias diskusijas, į kurias įsivelia anglosaksų istorikai; pirmiausia jie, o po jų ir kiti. Be to, mano problema siaura: aš noriu parodyti, kiek anglų industrializacija atitinka mano nubrėžtas schemas ir modelius ir kiek ji integruojasi į bendrą kapitalizmo istoriją, kurioje ir taip jau gausu sensacijų.

Patikslinsime, kad žodis „revoliucija" čia kaip visada vartojamas priešinga prasme. Etimologiškai revoliucija – tai rato sukimasis, dangaus šviesulio sukimasis, *trumpalaikis* judėjimas: vos jam prasidėjus, aišku, kad jis netrukus baigsis. O Pramonės revoliucija buvo tipiškas lėtas ir iš

pradžių sunkiai pastebimas judėjimas. Adamas Smithas gyveno tarp pirmųjų tos revoliucijos ženklų, bet pats to nesuvokė.

Argi nūdiena nepaaiškina, kad revoliucija buvo labai lėta, vadinasi, sunki, vadinasi, sudėtinga? Dalis Trečiojo Pasaulio industrializuojasi mūsų akyse, tačiau nepaprastai sunkiai, su gausybe nesėkmių ir taip lėtai, kad tai *a priori* atrodo nenormalu. Čia, žiūrėk, atsiliko agrarinis sektorius arba trūksta kvalifikuotos darbo jėgos, arba vidaus rinkos paklausa pasirodo esanti per maža; čia vietiniai kapitalistai pasitelkė ne vietines, o patikimesnes ir pelningesnes užsienio investicijas, arba Valstybė pasirodė besanti švaistūnė ar nesąžininga; čia nesiseka pritaikyti importuotą techniką arba ji atsieina pernelyg brangiai ir paveikia savikainą; čia būtinas importas nekompensuojamas eksportu: dėl vienos ar kitos priežasties tarptautinė rinka pasirodė besanti priešiška, ir tas jos priešiškumas tarė lemiamą žodį. Ir su visais tais nesklandumais susiduriame tuomet, kai revoliucijos jau nebereikia išradinėti, kai visi gali disponuoti jos modeliais. Vadinas, *a priori* viskas turėtų būti

nesudėtinga. Tačiau niekas nevyksta lengvai.

Iš tikrųjų, ar visų šitų šalių situacija veikiau neprimena to, kas įvyko *prieš* angliškąjį eksperimentą, tai yra nesėkmės, ištikusios šitiek senųjų revoliucijų, potencialiai įmanomų techniniu požiūriu? Ptolemėjų Egipte jau buvo žinoma vandens garo jėga, bet ten ja buvo naudojamasi tik pramogai. Romėnų pasaulis disponuoja gausiomis techninėmis ir technologinėmis žiniomis, kurios ne kartą, niekieno nepastebėtos, buvo pasiekusios ankstyvuosius viduramžius ir atgijo tik XII ir XIII amžiuje. Šiais atgimimo šimtmečiais Europa neįtikėtinai pagausina savo energijos šaltinius, didindama vandens malūnų, žinomų jau Romoje, bei vėjo malūnų skaičių: tai jau Pramonės revoliucija. Rodos, XIV amžiuje Kinijoje buvo pradėtas kokso lydymas, tačiau ši potenciali revoliucija neišsirutuliojo. XVI amžiuje giliose šachtose įkuriama ištisa kėlimo, pompavimo, vandens sėmimo sistema, tačiau tie pirmieji moderniški fabrikai, tos ankstyvosios gamyklos, sugundžiusios kapitalą, netrukus taps mažėjančio rentabilumo dėsnio aukomis. XVII amžiuje Anglijoje padidėja akmens anglies vartojimas, ir

Johnas U. Nefas buvo teisus, kalbėdamas ta proga apie pirmąją anglų revoliuciją, tačiau ši revoliucija nepajėgia išsiplėsti, ir didelių pokyčių neįvyksta. Dėl Prancūzijos, tai čia industrinio progreso žymės išryškėja XVIII amžiuje, techniniai išradimai keičia vienas kitą, o fundamentalusis mokslas yra ne prastesnis nei kitoje Lamanšo pusėje. Bet galiausiai lemtingi žingsniai buvo žengti būtent Anglijoje. Viskas čia vyko savaime, sakytum natūraliai, ir ta pirmoji pasaulyje Pramonės revoliucija, didžiausias šiuolaikinės istorijos lūžis, iškelia nepaprastai įdomią problemą. Kodėl gi Anglija?

Anglų istorikai tiek tyrinėjo šias problemas, kad svetimšalis istorikas lengvai pasiklysta tarp tų ginčų, kurių kiekvieną atskirai jis supranta, tačiau kurių visuma tik sukomplikuoja aiškinimą. Tikra tėra viena – lengvi ir tradiciniai aiškinimai buvo atmesti. Vis labiau ir labiau linkstama laikyti Pramonės revoliuciją kompleksiniu reiškiniu, be to, lėtu, turinčiu senas ir gilias priežastis.

Grįžtant prie mano ką tik aptartų sudėtingų ir chaotiškų augimo procesų, vykstančių menkai išsivysčiusiose nūdienos pasaulio zonose, labiausiai stebina tai, kad Technikos revoliucijos, t.y. pirmosios masinės produkcijos, *bumas* Anglijoje XVIII amžiaus pabaigoje – XIX pradžioje galėjo rutuliotis kaip fantastiškas nacionalinio augimo procesas *be jokios trinties*, be jokių smaugiančių suvaržymų. Anglų kaimai ištuštėjo neprarasdami savo gamybinio pajėgumo; naujieji pramonininkai gavo reikalingą kvalifikaciją ir nekvalifikuotą darbo jėgą; nepaisant kainų kilimo, vidaus rinka vystėsi ir toliau; kartu vystėsi ir technika, prireikus tolydžio siūlydama savo paslaugas; viena po kitos vėrėsi užsienio rinkos. Ir net mažėjančios įplaukos, pavyzdžiui, labai smarkus pelno nuosmukis po pirmojo medvilnės pramonės *bumo* nesukėlė krizės: čia sukaupti didžiuliai kapitalai įsiliejo kitur, ir medvilnę nurungė geležinkeliai.

Žodžiu, visi Anglijos ekonomikos sektoriai atsiliepė į šio staigaus gamybos suaktyvėjimo reikalavimus: jokių užtvarų, jokių sutrikimų. Tad ar čia nereikėtų aptarti *visos* nacionalinės

ekonomikos? Beje, Medvilnės revoliucija Anglijoje kilo iš apačios, iš kasdienio gyvenimo. Išradimus dažniausiai darė amatininkai. Pramonininkai gana dažnai būdavo kuklios kilmės. Lengvai pasiskolinti investuojami kapitalai iš pradžių buvo nedideli. Ne įgytas turtas, ne Londonas ir jo prekybinis bei finansinis kapitalizmas išprovokavo šį stulbinantį pasikeitimą. Londonas pradės kontroliuoti pramonę tik po 1830 metų. Taigi iš gausybės pavyzdžių puikiai matyti, kad būtent nuo rinkos ekonomikos, netgi nuo ekonomikos, pagrįstos smulkia novatoriška pramone, taip pat nuo bendro gamybos ir mainų funkcionavimo galios bei gyvybingumo priklauso tai, kas netrukus bus vadinama *industriniu* kapitalizmu. O jis galėjo augti, formuotis ir stiprėti tik kiek jam leido jį pagrindžianti ekonomika.

Vis dėlto anglų revoliucija tikrai nebūtų suvaidinusi tokio vaidmens, kokį suvaidino, jeigu aplinkybėms susiklosčius Anglija nebūtų tapusi praktiškai neginčijama plataus pasaulio valdove. Prancūzų Revoliucija ir Napoleono karai, kaip žinome, labai prie to prisidėjo. Ir medvilnės *bumas* įgavo tokį mastą ir truko taip ilgai tik todėl, kad

jo variklį nuolat vėl užsukdavo naujai atsiveriančios rinkos: portugališkoji Amerika, ispaniškoji Amerika, Turkų imperija, Indija... Pasaulis, pats to nenorėdamas, buvo veiklus anglų revoliucijos bendrininkas.

Todėl tokia aštri diskusija tarp tų, kurie aiškina kapitalizmą ir Pramonės revoliuciją vien *vidinėmis* priežastimis, turėdami galvoje vietines socioekonominių struktūrų transformacijas, ir tų, kurie tenori matyti *išorines* priežastis (imperialistinę pasaulio eksploataciją), man atrodo be pagrindo. Pasaulio neeksploatuoja kas užsimanęs. Tam reikalinga gerai iš anksto subrandinta galia. Tačiau neabejotina, kad ši galia, susiformavusi per ilgą savęs ugdymo darbą, stiprėja išnaudodama kitus, ir, vykstant šiam dvejopam procesui, atstumas, skiriantis ją nuo kitų, didėja. Taigi abu aiškinimai (vidinės ir išorinės priežastys) neišnarstomai susipynę.

Štai ir atėjo tas metas, kai reikia padaryti išvadas. Nesu tikras, kad jus įtikinau. Bet dar labiau abejoju, kad įtikinsiu jus dabar, kai, baigdamas

aiškinimą, pasidalysiu savo mintimis apie nūdienos pasaulį ir kapitalizmą vakarykščio pasaulio ir kapitalizmo šviesoje, kaip aš juos matau ir kaip pabandžiau jums aprašyti. Tačiau argi nereikia istorinio aiškinimo susieti su dabartimi? Ir pažiūrėti, ar ta sąsaja jo nepateisins?

Žinoma, nūdienos kapitalizmo mastai ir proporcijos neįtikėtinai pasikeitė. Jis prisiderino prie taip pat neįtikėtinai per tą laiką išsivysčiusių pagrindinių mainų ir gamybos priemonių, tačiau *mutatis mutandis* aš abejoju, kad kapitalizmo prigimtis būtų pasikeitusi iš pagrindų.

Turiu tam tris įrodymus:

– Kapitalizmas ir toliau grindžiamas tarptautinių išteklių ir galimybių eksploatavimu, kitaip tariant, jis egzistuoja pasauliniu mastu, bent jau stengiasi aprėpti visą pasaulį. Svarbus dabartinis jo uždavinys – atkurti tą universalumą.

– Jis visada atkakliai remiasi teisiniais arba faktiniais monopoliais, nors tuo ir provokuoja gaivališką smurtinę reakciją. *Organizacija*, kaip dabar sakoma, ir toliau manipuliuoja *rinka*. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad tai iš tikro nauja.

– Be to, priešingai įprastam teiginiui, kapitaliz-

mas neaprėpia visos ekonomikos, *visos* dirbančios visuomenės; jis neuždaro jų vienoje sistemoje, savoje, kuri galėtų atrodyti tobula: mano minėtas dalijimas į tris dalis – į materialinį gyvenimą, į rinkos ekonomiką ir kapitalistinę ekonomiką (pastarąją su daugybe jos elementų) – labai padeda viską atskirti ir paaiškinti. Kad tuo įsitikintum, pakanka iš vidaus pažinti keletą būdingų šiais skirtingais lygmenimis išsidėsčiusių veiklos rūšių. Pirmajame aukšte, kur dar taip gausu asmeninio vartojimo elementų netgi Europoje, į nacionalinę apskaitą neįtraukiama veikla – amatininkų kioskai. Viduriniajame aukšte tebūnie drabužių siuvėjas: gamindamas ir realizuodamas savo produkciją, jis pavaldus griežtam, netgi žiauriam konkurencijos dėsniui: tik užsižiopsok ar pasiduok silpnumo valandėlei ir – galas. Tačiau viršutiniajame aukšte galėčiau tarp kitų nurodyti dvi man žinomas didžiules firmas, vadinamas konkuruojančiomis, – vienintelės konkurentes Europos rinkoje, vieną prancūzų, kitą vokiečių. Taigi joms visiškai tas pats, kuriai atiteks užsakymai, – jų interesai susilieja, ir visai nesvarbu, kokiu keliu šitas efektas pasiekiamas.

Taigi aš dar labiau įsitikinu savo paties ilgai brandintos nuomonės teisingumu: tipiškiausiais atvejais kapitalizmas atsiranda iš aukščiausio lygio ekonominės veiklos arba iš tos veiklos, kuri tų aukštumų siekia. Vadinasi, šis didelio užmojo kapitalizmas plūduriuoja ant dvigubo po juo nusidriekusio materialinio gyvenimo ir koherentiškos rinkos ekonomikos sluoksnio, jis atstovauja didelio pelno zonai. Taigi aš pakėliau jį į *aukščiausiąjį laipsnį*. Jūs galite man dėl to priekaištauti, bet ne aš vienas taip manau. Leninas savo 1916 metais parašytoje brošiūroje *Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija* dukart teigia: „Kapitalizmas – tai prekinė gamyba, pasiekusi aukščiausią išsivystymo laipsnį; dešimtys tūkstančių stambių įmonių reiškia viską, milijonai smulkių yra niekas.“ Bet ši akivaizdi 1917 metų tiesa yra sena, labai sena tiesa.

Žurnalistų, ekonomistų, sociologų tyrinėjimai turi tą trūkumą, kad ten pernelyg dažnai nekreipiama dėmesio į istorines dimensijas ir perspektyvas. Beje, argi ne taip elgiasi ir dauguma istorikų, lyg jų tyrinėjamas periodas egzistuotų pats savaime, būtų visa ko pradžia ir pabaiga? Leninas,

įžvalgaus proto žmogus, toje pačioje 1917 metų brošiūroje rašė: „Senajam kapitalizmui, kur viešpatavo laisva konkurencija, buvo būdingas prekių eksportas. Dabartiniam kapitalizmui, kur viešpatauja monopolijos, būdingas kapitalo eksportas." Šie teiginiai daugiau nei diskutuotini: kapitalizmas visada buvo monopolistinis, o prekės bei kapitalas visada keliaudavo sykiu, nes kapitalas ir kreditas visada būdavo patikimiausia priemonė užkariauti ir veikti tarptautinę rinką. Kapitalo eksportas buvo kasdienė tikrovė gerokai prieš XX amžių – XIII amžiuje Florencijoje, XVI amžiuje Augsburge, Antverpene bei Genujoje. XVIII amžiuje kapitalas cirkuliuoja po Europą ir pasaulį. Negi reikia kalbėti, kad visos su pinigais susijusios galimybės, veikimo būdai ir gudrybės neatsiranda 1900 ir 1914 metais? Visa tai buvo jau žinoma kapitalizmui, ir būdinga jo savybė bei jėga, kaip vakar taip ir šiandien, yra gebėjimas pereiti nuo vienos gudrybės prie kitos, nuo vienos veiklos formos prie kitos, priklausomai nuo aplinkybių dešimt kartų kaitalioti pabūklus ir, taip elgiantis, likti gana ištikimam, gana tapačiam sau.

Man gaila, ne tiek kaip istorikui, kiek kaip savo laikų žmogui, kad kapitalistiniame, kaip ir socialistiniame, pasaulyje atsisakoma skirti kapitalizmą ir rinkos ekonomiką. Tiems, kurie Vakaruose užsipuola kapitalizmo piktadarybes, politikai ir ekonomistai atsako, jog tai esąs mažesnis blogis, neišvengiama išvirkščioji laisvosios iniciatyvos ir rinkos ekonomikos pusė. Aš taip nemanau. Tiems, kurie, stebėdami net SSRS matomą judėjimą, nerimauja dėl sunkiasvorės socialistinės ekonomikos ir norėtų suteikti jai daugiau „spontaniškumo" (aš sakyčiau: „daugiau laisvės"), atsakoma, kad būtent tai yra mažesnis blogis, neišvengiama išvirkščioji kapitalistinės destrukcijos pusė. Aš irgi taip nemanau. Bet ar valstybė, kurią laikyčiau idealia, išvis yra įmanoma? Vienaip ar kitaip, man atrodo, kad tokia valstybė turėtų daug šalininkų visame pasaulyje!

Šituo bendru teiginiu mielai ir baigčiau savo aiškinimus, jeigu neturėčiau atskleisti dar vieno dalyko kaip istorikas.

Istorija nuolat prasideda iš naujo, nuolat save kuria, nuolat save aplenkia. Jos dalia nesiskiria

nuo kitų humanitarinių mokslų dalios. Taigi aš netikiu, kad mūsų rašomos istorinės knygos būtų vertingos dešimtmečių dešimtmečiais. Nėra knygos, kuri būtų parašyta sykį visiems laikams, ir mes visi tai žinome.

Mano pateikta kapitalizmo ir ekonomikos interpretacija paremta dažnu lankymusi archyvuose ir labai gausia lektūra, tačiau galiausiai nepakankamai gausiais, nepakankamai tarpusavy susijusiais skaičiais, – taigi labiau kokybe nei kiekybe. Monografijos, pateikiančios produkcijos kreives, pelno bei santaupų procentus, paskaičiuojančios rimtus įmonių balansus, bent jau apytikriai įvertinančios *pastovią* kapitalo amortizaciją, itin retos. Aš kreipiausi į kolegas ir draugus veltui ieškodamas tikslesnės informacijos šiais įvairiais klausimais. Ne ką teišpešiau.

Taigi, mano supratimu, einant būtent ta kryptimi, galima rasti raktą šioms problemoms, kuriomis aš apsiribojau, neturėdamas geresnio pasirinkimo. Dalyti tam, kad geriau suprastum, į tris lygmenis arba į tris etapus reiškia sudarkyti, iškraipyti gana kompleksišką ekonominę ir socialinę tikrovę. Tiesą pasakius, reikėtų aprėpti

visumą, kad kartu suprastum priežastis, dėl kurių pasikeitė gamybos augimo tempai, susieti su pramonės mašinizacija. Jeigu nagrinėjant praeities ekonomiką mums pasisektų pritaikyti modernius tam tikros *nacionalinės apskaitos*, tam tikros makroekonomikos metodus, būtų galima sukurti visuotinę, globalinę istoriją. Pasekti bendrų nacionalinių pajamų, nacionalinių pajamų, tenkančių vienam gyventojui, kitimą, peržiūrėti pionierišką René Baehrelio istorijos kūrinį apie XVII–XVIII amžiaus Provansą, pamėginti nustatyti santykį tarp „nacionalinio biudžeto ir pajamų", pamėginti išmatuoti įvairiose epochose vis kitokį skirtumą tarp bruto ir neto produkto, atsižvelgiant į Simono Kuznetso patarimus (jo hipotezės šiuo klausimu man atrodo esminės šiuolaikinio augimo procesui suprasti), – štai uždaviniai, kuriuos mielai pasiūlyčiau jauniesiems istorikams. Savo knygose aš kartais praverdavau langą į tuos tik nuspėjamus peizažus, bet lango neužtenka. Čia būtinas jei ne kolektyvinis, tai bent jau koordinuotas tyrimas.

Suprantama, tai nereiškia, kad ši rytdienos istorija bus ekonominė istorija *ne varietur*. Ekono-

minė apskaita geriausiu atveju yra nacionalinių pajamų srauto, jų pasikeitimų tyrinėjimas, o ne paveldėto ir nacionalinio turto masės matavimas. Tačiau ši masė, o ji irgi prieinama, turi būti ištyrinėta. Istorikams ir visiems kitiems humanitariniams mokslams, kaip ir visiems objektyviesiems mokslams, visada liks kokia nors amerika, kurią reikės atrasti.

TURINYS

Redaktorė
Birutė Gedgaudaitė

Viršelio dailininkas
Ramūnas Čeponis

SL 014. Užsakymas 197
Leidykla „Baltos lankos“
Šv. Ignoto 14-5, 2001 Vilnius
Spausdino „Vilties“ spaustuvė
Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius

Ši knyga – vien
Fernando Brauc
Johnso Hopkin
„Analų" mokyklos lyderis apibendrina savo daugiatomes studijas apie XVI–XVIII amžiaus Europos materialinę kultūrą (*Kasdienybės struktūros*, *Mainų žaidimai* ir kitos). Braudelio tyrinėjimų objektas netradicinis – tai kasdienybės klodai, „istorijos nedalyvis": rutina, žmonių įpročiai, veikimo modeliai ar būdai. Autorius kelia tradiciniam istorijos mokslui nebūdingus klausimus: Ką žmonės valgo? Ką geria? Kaip rengiasi? Kur gyvena?

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažir
humanitarinių ir

A T V I R O S